

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za pedagogiju

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

**KROS-KULTURALNO POIMANJE SMRTI I TUGOVANJE U DJECE ZBOG
GUBITKA BLISKE OSOBE**

Diplomski rad

Martina Detelj

Mentorica: dr. sc. Mirjana Šagud, izv. prof.

Komentorica: dr. sc. Sanja Potkonjak, doc.

Zagreb, 2017.

Sadržaj

1. UVOD.....	5
2. SISTEMATIZACIJA PHILIPPEA ARIÈSA	9
3. STRAH OD SMRTI.....	13
4. RELIGIJE O RITUALIMA UMIRANJA I SMRTI.....	16
4.1. Kršćanstvo.....	16
4.2. Budizam	17
4.3. Hinduizam.....	18
4.4. Židovstvo	19
4.5. Islam.....	20
5. RAZLIČITOSTI U POSMRTNIM OBREDIMA I PROCESU TUGOVANJA.....	22
5.1. Oblici sahranjivanja tijela	23
5.2. Priprema posmrtnih obreda.....	24
5.3. Različitosti u procesu tugovanja	26
5.4. Kanibalizam	28
6. ROBERT HERTZ I DRUŠTVO DAYAK.....	30
7. VAN GENNEP I OBREDI PRIJELAZA.....	35
8. KORELACIJA MEĐU OBREDIMA PRIJELAZA.....	40
9. DRUŠTVENI STATUS PREMINULE OSOBE	42
10. TUGA I TUGOVANJE.....	45
11. ISKUSTVA TUGOVANJA	48
11.1. Reakcije ljudi na gubitak	49
11.2. Vrste tugovanja s kojima se ljudi suočavaju.....	51
11.3. Čimbenici koji utječu na način tugovanja ljudi	54
11.4. Teorija privrženosti.....	55
12. TUGOVANJE U DJECE.....	60
12.1. Shvaćanje smrti u djece različite dobi	61
12.2. Vrste smrti s kojima se djeca suočavaju	66
12.2.1. Smrt roditelja	66

12.2.2. Smrt brata ili sestre	68
12.2.3. Smrt djeda ili bake i prijatelja	70
12.3. Reakcije tugovanja u djece	71
12.4. Čimbenici koji utječu na proces tugovanja djece	75
13. PRUŽANJE PODRŠKE DJETETU U TUGOVANJU	79
13.1. Pružanje podrške u obitelji.....	79
13.1.1. Briga o djeci koja tuguju.....	80
13.1.2. Nedjelotvorno postupanje odraslih prema tugujućoj djeci	83
13.1.3. Prisustvovanje djece na pogrebnim obredima	84
13.2. Pružanje stručne pomoći	86
13.3. Pružanje podrške u vrtiću i školi.....	90
13.3.1. Odnos odgajatelja i nastavnika prema tugujućem djetetu.....	90
13.3.2. Odnos prijatelja i vršnjaka prema tugujućem djetetu	92
13.3.3. Tugovanje djece cijele vrtićke skupine ili razreda.....	94
14. ZAKLJUČAK.....	96
15. POPIS LITERATURE.....	98

Kros-kulturalno poimanje smrti i tugovanje u djece zbog gubitka bliske osobe

Sažetak: Smrt je univerzalna i neizbježna bez obzira u kojoj smo kulturi rođeni, kojeg smo spola ili uzrasta, kojoj religiji pripadamo ili koja vjerovanja imamo. Načine suočavanja s umiranjem i smrću usvajamo kroz kulturne obrasce, religiozne rituale i obiteljsku tradiciju. Neke su prakse vezane uz smrt i umiranje zajedničke mnogim kulturama i religijama, ali među njima postoje i značajne razlike. Tako nailazimo na različite prakse u hinduizmu, budizmu, židovstvu, kršćanstvu ili islamu. Razlike se među društvima uočavaju u oblicima sahranjivanja tijela, pripremama posmrtnih obreda te u načinima suočavanja sa smrću. Kada se govori o tugovanju, različitosti toga procesa također se uočavaju među društvima, ali i između odraslih i djece. Iako je dugo bilo zastupljeno mišljenje da nema razlike između tugovanja djece i odraslih, danas među stručnjacima prevladava mišljenje da djeca prolaze kroz proces tugovanja, ali je taj proces obilježen kognitivnim, emocionalnim i socijalnim razvojem djeteta. Tako djeca predškolske dobi ne razumiju gubitak i smrt. Početak njihova razumijevanja započinje između 6. i 8. godine, a potpuno razumijevanje nastupa između 9. i 11. godine. Djeca te dobi još uvijek nisu u potpunosti usvojila društvena pravila ponašanja pa se mogu ponašati agresivno ili se povlačiti od drugih. Često se suočavaju s teškoćama u učenju, a mogu imati poremećaje spavanja ili hranjenja. Zbog nedovoljno razvijene sposobnosti razmišljanja, djeca mogu sebe okrivljavati zbog smrti bliske osobe. Stoga odrasli trebaju djetetu pružiti potrebnu podršku u obitelji, vrtiću ili školi ili im osigurati stručnu pomoć.

Ključne riječi: smrt, kultura, djeca, tugovanje

Cross-cultural concepts of death. Grief in children related to losing someone close to them

Abstract: Death is a universal and inevitable thing no matter the culture we are born in, our sex or age, religion or our beliefs. Ways of dealing with death and dying are adopted through cultural patterns, religious rituals and family tradition. Some of the practices connected with death and dying are common to many cultures and religions, but there are also significant differences between them. Thus we can find different practices in hinduism, buddhism, judaism, christianity or islam. The differences in different societies are evident in the way the body is buried, the ways preparations of the funeral ceremonies are made and the ways death is dealt with. There are also societal differences when we talk about grieving, even when we talk about the differences between adults and children grieving. Although the opinion that there aren't any differences in the way children and adults grieve used to be predominant for a long time, today experts agree that children do go through the grieving process but the process is marked with the cognitive, emotional and social development of the child. Pre-school children do not understand the concepts of death and loss. The beginning of understanding happens between the ages of 6 and 8 and full understanding happens between the ages of 9 and 11. At this age children haven't fully acquired social norms yet, so they can start behaving aggressive or become isolated of others. They often face learning difficulties or have sleeping or eating disorder. Because

their capacity to think isn't fully developed, children can blame themselves for the death of a loved one. Therefore adults should give them the support they need within the family, in kindergarten or school or make sure they get professional help.

Key words: death, culture, children, grieving

1. UVOD

Smrt je oduvijek izazivala veliki interes ljudi diljem cijeloga svijeta. Zanimljiva je zbog svoje tajanstvenosti, a tajanstvena je zbog toga što je nepoznatljiva i neiskustvena. Suprotnost je životu, suprotnost koju čovjek od najranijih vremena pokušava smisljeno objasniti. Čini se da u tome teško uspijeva pa smrt, unatoč mnogim naporima da se to promijeni, i nadalje ostaje „jedna od najtežih, ali i nerješivih zagonetki ljudskoga života“ (Markešić, 2011). Iako je neobjašnjiva, neosporno je istinita jedna tvrdnja vezana uz smrt. To je da smrt nitko ne može izbjeći i da će se dogoditi svakome. Zapravo, činjenica je da je smrt univerzalno svojstvo svih živih bića. Stoga ne čudi što i djeca i odrasli, bez obzira na to kojem društvu pripadali i u kojoj kulturi živjeli, nastoje otkriti što je zapravo smrt.

Čovjek od davnina promišlja o svojem postojanju. Pokušava objasniti svrhu svoje egzistencije, odgovoriti na pitanje tko je on, zašto postoji u trenutnom obliku, vremenu i prostoru i koja je njegova uloga na ovome svijetu. Često nailazi na poteškoće u pokušaju pridavanja odgovora na postavljena pitanja. Stoga ne čudi što čovjek nailazi na poteškoće prilikom raspravljanja o smrti koja je neiskustvena kada ne može odgovoriti na pitanja koja su iskustveno vezana upravo za njega samoga.

U pokušaju davanja smislenih odgovora na pitanja o smrti, svoj su doprinos na tome području ponudile mitologija, filozofija, pravo, ekonomija, sociologija, psihologija, biologija, povijest. Elemente smrti uočavamo u umjetnosti, književnosti i u svakodnevnim narodnim običajima. Tema smrti prožima se u svim kulturama, zemljama, društvima i religijama (Markešić, 2011). O smrti promišljaju djeca, adolescenti, odrasli i osobe starije životne dobi. Zaključak koji se može izvesti iz navedenoga jest da je tema smrti nezaobilazna u bilo kojem vremenu i mjestu.

Među kulturama postoje značajne razlike u shvaćanju umiranja, smrti i procesa tugovanja. U zapadnoj je kulturi učvršćeno vjerovanje u smrt kao jedinstven i ireverzibilan događaj. Smatra se da smrt nastupa u točno određenom trenutku. Takav točan pogled na smrt mnoge kulture ne prihvaćaju, već shvaćaju smrt kao predodređeni događaj, kao razvojni proces koji traje određeno vrijeme ili kao ciklički događaj (Abramovitch, 2001). Razlikuju se i

pokušaji pridavanja određenoga značenja svakome od oblika shvaćanja smrti. Osim svih prethodno navedenih područja koja se bave temom smrti, u tumačenju smrti svoje mišljenje iznose i antropolozi. Rani antropolozi bavili su se traženjem univerzalnih obilježja smrti u različitostima koje proizlaze iz svake kulture. Za razliku od njihovog predmeta interesa, suvremeni se antropolozi bave jazom koji postoji između neizbježnosti smrti i vjerovanja u besmrtnost duše (Robben, 2004: 2).

Antropologija smrti grana je antropologije koja istražuje kako ljudska društva diljem svijeta odgovaraju na pitanja vezana uz smrt. Preispituje kakva su njihova vjerovanja o umiranju, smrti i zagrobnom životu. Osim toga, traži sličnosti i razlike u tome kako ljudska društva postupaju kada jedan njihov član umre. Kao svoju polaznicu, antropologija smrti uzima činjenicu da sva ljudska bića umiru, bez obzira kojoj kulturi ili religiji pripadaju. Do sada su antropolozi zabilježili mnoštvo podataka o tome kako društva postupaju s pokojnikom, kakvo se ponašanje očekuje od onih koji tuguju te kakvu vezu održavaju oni koji tuguju s pokojnikom. U takvim se podacima uočavaju velike kulturalne razlike. Takve su razlike prisutne jer su sve kulture razvile određene prakse koje im pomažu u suočavanju sa smrću.¹ U sklopu antropologije smrti izdvajaju se tri pravca. To su francuska sociološka škola kojoj pripadaju Durkheim i Hertz, rani britanski funkcionalizam čiji su predstavnici Malinowski i Radcliffe-Brown te obredi prijelaza čiji je utemeljitelj Van Gennep (Abramovitch, 2001).

U prvom dijelu ovoga rada naglasak će biti stavljen na etnografski pristup i opisni pregled različitih stavova koje svako društvo ima prema postupanju s mrtvim tijelom, u pripremi posmrtnih obreda i načinima tugovanja za preminulom osobom. Bit će prikazano postojanje straha od smrti među društvima te kako se ljudi nastoje osloboditi takvog straha. Svaka religija pruža svoje objašnjenje smrti, odnosno predlaže vjeru u neki oblik egzistencije nakon smrti tijela. Takvim objašnjenjima također se nastoji utješno djelovati na ljude. U radu će biti uključeni pregledi nekih antropologa koji su istraživali i sudjelovali u posmrtnim običajima diljem cijeloga svijeta. Bit će prikazani zapisi antropologa koji su djelovali u kulturama koje se uvelike razlikuju od zapadne kulture. Cilj iznošenja takvih

¹ Navedena istraživanja koja provode antropolozi odgovaraju etnografskom pristupu, dok komparativni pristup nastoji pronaći smisao u velikom broju kulturalnih različitosti koje postoje u posmrtnim obredima i ritualima (usp. Abramovitch, 2001).

zapisa je upoznati posmrtno običaje raznih kultura i dati uvid u raznolikost njihovih rituala. Sve su to načini na koje pojedina društva nastoje shvatiti značenje smrti.

Najmlađi članovi takvih društava, zbog stupnja njihovog kognitivnog razvoja, još uvijek ne pokušavaju spoznati značenje smrti, već ih najprije zanima što je to smrt. Naravno, riječ je o djeci koja također, kao ni odrasli, ne mogu izbjeći suočavanje sa smrću. Odnosno, kako navodi Bruna Profaca, „ovisno o stupnju kognitivnog razvoja i koncepta smrti koji je s tim povezan, djeca neke postavke dijele sa svim ljudima: smrt je nepovratna, smrt je neizbježna, smrt je univerzalna“ (1996: 202). Djeca se suočavaju sa smrću u svim kulturama. To je sastavni dio njihova odrastanja. Različiti su oblici smrti s kojima se djeca mogu suočiti. To može biti smrt roditelja, brata ili sestre, djeda ili bake ili nekog drugog člana obitelji, prijatelja, odgajatelja ili nastavnika, a može biti i smrt neke životinje ili njihovog kućnog ljubimca.

U ovom će se radu u obzir uzeti djeca predškolske i rane školske dobi. Važno je ukazati na to da djeca shvaćaju smrt postupno i u skladu s njihovim kognitivnim i emocionalnim razvojem. Odnosno, djeca još uvijek nisu postigla stupanj razvoja na kojemu bi u potpunosti razumjela smrt pa su im često mogućnosti suočavanja sa smrću bliske osobe ograničene. To se posebice odnosi na njihovo prvo suočavanje sa smrću koje za njih predstavlja potpuno novo iskustvo, a kao takvo ih može zbunjivati i strašiti. Zato ne čudi što događaj smrti u dječjoj dobi potiče mnoga pitanja i zadiranje u dječji svijet mašte.

U radu se daje pregled shvaćanja smrti u djece različite dobi, navode se vrste smrti s kojima se djeca najčešće susreću te načini na koje djeca tuguju zbog smrti bliske osobe. Slijedi prikaz uobičajenih i manje uobičajenih reakcija koje se javljaju u djece nakon primitka obavijesti o nečijoj smrti. Navode se skupine čimbenika koje imaju utjecaja na navedene reakcije djece na smrt, ali i na intenzitet i dužinu trajanja procesa tugovanja u djece.

Kako bi djeca što lakše prebrodila proces tugovanja, za njih je izuzetno važno da im odrasli pružaju punu podršku. Podršku im najprije u obitelji mogu pružiti roditelji ili primarni skrbnici. To je ponekad teško jer se često i oni sami suočavaju i prilagođavaju na gubitak. Podrška im se može pružiti i u vrtiću ili školi jer odgajatelji i nastavnici trebaju brinuti o

održavanju stabilnosti djetetova okruženja. Ipak, za tugujuće je dijete ponekad potrebno potražiti i stručnu pomoć. Pružanje svrhovite pomoći tugujućem djetetu od izuzetne je važnosti jer su djeca ponekad spriječena iskazati tugovanje na odgovarajući način. Kada se dogodi da dijete ne tuguje na prikladan način, kasnije u životu može patiti od simptoma depresije ili biti u nemogućnosti stvarati bliske odnose (Worden, 2005: 159). Stoga je završni dio rada posvećen upravo pružanju podrške djeci nakon gubitka.

2. SISTEMATIZACIJA PHILIPPEA ARIÈSA

Philippe Ariès analizirao je stavove koje društva imaju prema smrti. Pritom se najviše usmjerio na područje Europe i vremenski period od ranog kršćanstva pa sve do današnjih dana. Prikazom koji slijedi dobit će se uvid u to kako se shvaćanje smrti i postupanje s pokojnikom mijenjalo tijekom povijesti. Iako Arièsov pregled ne obuhvaća gledišta svih društava diljem svijeta, ipak je dovoljno prikladan za mogućnost uspoređivanja i uočavanja različitosti koje postoje u kulturama koje se značajno razlikuju od zapadne kulture. Osim toga, mnogi aspekti koje Ariès spominje provlačit će se kroz posmrtno obrede raznih društava koji će biti izloženi u radu.

Na samom početku je, prema Arièsovu mišljenju, bitno uočiti četiri jednostavno oblikovane psihološke teme koje se izmjenjuju prilikom pokušaja shvaćanja smrti. To su svijest pojedinca o individualnosti, obrana društva od nepredvidljivih sila prirode, vjerovanje u život poslije smrti i vjerovanje u postojanje zla (Palgi i Abramovitch, 1984: 406-407). Kombinacijom tih četiriju tema Ariès je iznio pet modela smrti koje je poredao prema kronološkom redosljedju. Model *pripitomljene smrti (tame death model)* dominirao je u 11. stoljeću, a potpuno je nestao tijekom 17. stoljeća. U tom se periodu smrt nije smatrala osobnom, već društvenom činjenicom. Čovjek je čekao smrt ležeći u krevetu. Uz njega su se uvijek nalazili članovi obitelji i zajednice, a nisu propuštali ni odlazak na bdijenja i pogrebe (Robben, 2004: 3). Smrt je bila javna i organizirana ceremonija. Često ju je organizirala sama umiruća osoba od koje se očekivalo da se pripremi za vlastitu smrt onda kada je bila svjesna da je kraj blizu. Smrt se tada tumačila kao stanje odmora ili spokojnog sna (Palgi i Abramovitch, 1984: 407). Soba umirućega postala bi javno mjesto u koje su svi ulazili, od obitelji i prijatelja pa do svećenika i liječnika. U sobu umirućega dovodila su se i djeca jer se nije moglo zamisliti da se oko umiruće osobe ona ne nalaze. U prijašnjim su se vremenima djeca na izravan način suočavala sa smrću jer su se svi običaji vezani uz smrt odvijali u obiteljskoj kući, a djeca su bila uvijek prisutna i vlastitim su iskustvom stjecala

saznanja o smrti.² Tradicionalna ceremonija sastojala se od nekoliko dijelova. Najprije je umiruća osoba tugovala za životom, onda je tražila oprost od svih prisutnih nakon čega bi slijedila molitva i svećenikovo odrješenje od grijeha. Nakon molitve čekala se smrt. Rituali umiranja i ostale posmrtno ceremonije bile su vrlo jednostavne, bez dramatiziranja i pretjeranog uzbuđivanja. Takva se smrt smatrala ritualiziranom i pripitomljenom (Arijes, 1989: 26-28).

Model vlastite smrti (death of the self model) pojavio se u 12. stoljeću, a bio je prisutan među elitom, među bogatima i obrazovanima. Taj je model do 17. stoljeća sasvim izmijenio prethodni model. Ljudi su počeli na sebe gledati kao na individue, a ne kao na članove kolektivne zajednice (Robben, 2004: 3). Utjecaj društva više nije bio značajan, već je bila bitna vlastita smrt. Počeo se širiti pojam o samosvijesti i važnosti vlastitog identiteta. Tada se javila navika pisanja oporuka što je bio pokazatelj koliko su se ljudi zalagali za sebe. Pisanjem oporuka isticala se želja za kontrolom nad ostalima i nakon vlastite smrti (Palgi i Abramovitch, 1984: 407). Tada se govorilo o više tema. Primjerice, o posljednjem sudu na kraju vremena, odnosno o tome da oni ljudi koji ne pripadaju ni jednoj religiji ne mogu nadživjeti svoju smrt, da se nikada neće probuditi te da će zauvijek ostati nebiće. Govorilo se o interesu za prikazom fizičkog raspadanja tijela kao znaka čovjekovog poraza te o početku individualizacije grobova na način da se na grob ispisuju različiti natpisi, postavljaju slike i biste (Arijes, 1989: 37). Počeo se razvijati pojam o separaciji tijela i duše, isticala se uloga koju ima besmrtna duša u zagrobnom životu te se počelo strahovati od raspadanja mrtvog tijela (Robben, 2004: 3). Počela se pridavati velika važnost zagrobnom životu. Ovakav je trend potpuno utvrđen u 14. i 15. stoljeću (Palgi i Abramovitch, 1984: 407).

Krajem 16. stoljeća počelo se mijenjati ljudsko saznanje o tome na koji se način društvo nastoji boriti protiv prirode. Do 18. stoljeća priroda se naširoko počela smatrati kao ona

² Danas su odrasli skloni uvjerenju da djecu treba zaštititi od negativnih iskustava vezanih uz smrt pa se nerijetko događa da se djeca nakon nečije smrti udaljavaju kako ne bi svjedočila tako tužnom događaju. Djeca se odvođe susjedima, prijateljima ili široj obitelji, a takvim se postupanjem otežava proces pripreme na gubitke koji će se djeci dogoditi kasnije u životu (usp. Arambašić, 2008: 164).

koja sudjeluje i u životu i u smrti. Takvo je vjerovanje dovelo do toga da su ljudi počeli strahovati od toga da budu živi zakopani. Spomenuti se strah od smrti tada javio prvi puta, a širenje razmjera takvog straha tek će uslijediti.³ Smrt se tada nije smatrala ni pitomom ni skrivenom, već divljom, nepripitomljenom i misterioznom (Robben, 2004: 4). Često se smatrala strašnim i nasilnim događajem. Temi smrti pridavala su se erotska značenja što je vidljivo u umjetnosti i književnosti u kojima su se počele povezivati teme ljubavi i smrti. Ikonografija 16. stoljeća prikazivala je kako *smrt siluje žive*. Zanimljivo je da su takve promjene nastajale usporedno uz početke nastajanja znanosti, racionalizma i tehnologije. Ariès ovaj model naziva *daleka i bliska smrt (remote and imminent death model)* (Palgi i Abramovitch, 1984: 407).

Do 18. stoljeća smrt je bila isključivo problem onih kojima je prijetila. Od tog se vremena nastojao pružiti novi smisao smrti. Čovjek je uzdizao smrt, ona je bila uzbudljiva i sveobuhvatna. Manje pažnje pridavalo se vlastitoj smrti, a lijepa je smrt prije svega postala smrt drugih (Arijes, 1989: 51). Stoga se između 18. i 20. stoljeća može govoriti o pojavi *modela smrti drugih (death of the other model)*. Taj je model nastao kombinacijom svake od četiri psihološke teme i svjesnošću ljudi o njihovoj povezanosti s drugim ljudima. Smrt se tada još uvijek smatrala udaljenom, ali se mogla pojaviti bilo kada. Ljudi su prestali strahovati zbog vlastite smrti, ali se pojavio strah od smrti njihovih bližnjih i patnje do koje bi dovela konačna separacija od njihovih voljenih. Smrt je postala uzvišena, pa čak i lijepa jer se više nije povezivala s krivnjom, paklom i zlom (Robben, 2004: 4). Stoga je postupno počelo slabiti vjerovanje u grijeh i pakao. Oni živi postali su središnje ličnosti. Više nisu tugovali zbog smrti, već zbog boli uzrokovane fizičkom separacijom od pokojnika. Kako bi prevladali takvu bol, ljudi su unaprijed počeli zamišljati susret s voljenima. Upravo se zbog toga 19. stoljeće ističe kao ono u kojem se počelo naglašavati ponovno sjedinjenje onih koje je smrt razdvojila. Tijekom 20. stoljeća Ariès je uočio velike promjene u poimanju sebe i u interpersonalnim odnosima. Smrt se više nije smatrala prirodnom, lijepom ili društveno značajnom. Postala je nečista i *medikalizirana* (Palgi i Abramovitch, 1984: 407-408).

³ O strahu od smrti pisali su i Malinowski te Lifton čije će teorije biti prikazane u ovome radu.

Smrt je, smatra Ariès, postala „ružna i skrivena, skrivena jer je ružna i prljava“ (Markešić, 2011). Napretkom medicine članovi zajednice počeli su se udaljavati od svojih umirućih članova. Prevladavao je individualizam, dok je društvena solidarnost slabila (Robben, 2004: 4). Više se nije umiralo u vlastitom domu i među članovima obitelji, već se umiruća osoba odvodila u bolnicu gdje je umirala sama. Stoga su mjesta moderne smrti postale bolnice, starački domovi i hospiciji. Sam Ariès navodi da se u „bolnicu dolazi i dolazit će se, ne više zbog izlječenja, već – točnije rečeno – zbog umiranja“ (Arijes, 1989: 68). Ovaj je model nazvao *model nevidljive smrti*⁴ (*invisible death model*). Društva sa zapada počela su pridavati smrti značajke kao što su sram, nelagodnost i odbojnost. Stoga je i Geoffrey Gorer skovao sintagmu *pornografija smrti* kojom naznačuje da se ljudi stide govoriti o smrti isto kao što se stide govoriti o seksualnosti. Gorer prikazuje smrt kao temu koja se danas najmanje spominje. Odnosno, o toj se temi radije šuti ili spominje samo usputno (Markešić, 2011). Prikazuje je kao nešto što je postalo tabu-temom, kao nešto što je u 20. stoljeću zamijenilo tabu-temu spolnog odnosa. U tom su se periodu počeli mijenjati i posmrtni obredi. Postalo je bitno da društvo, obitelj, prijatelji, a posebice djeca što manje osjete da se u njihovoj blizini dogodila smrt. Ako su se neke ceremonijalne formalnosti ipak zadržale, one su se izvodile diskretno uz što manje izražavanja emocija. Primjerice, unutar obitelji plakanje se izbjegavalo kako se djeca ne bi uplašila⁵ (Arijes, 1989: 70-71). Moderna su društva počela izjednačavati smrt s masivnim priznanjem neuspjeha. Strah od smrti ponovno se uvukao među ljude, a pojavio se pod utjecajem zastrašujućih slika kao što su pacijenti čija su tijela prepuna cijevi i igala. Takav se strah vezao uz društvenu, a ne uz biološku smrt. Cilj koji je Ariès nastojao postići bilo je *humanizirati* smrt. Smatrao je da „smrt mora postati diskretan, ali dostojanstven izlaz osobe iz društva“ (Palgi i Abramovitch, 1984: 408).

⁴Ariès je upotrijebio pojam *nevidljivo*, s obzirom na temu smrti, u istom smislu kao što neki upotrebljavaju pojam *tabu* (usp. Palgi i Abramovitch, 1984: 408).

⁵ Još i danas često među odraslima prevladava stav da nije dobro plakati pred djecom jer će se i ona prisjetiti gubitka i postat će tužna. Kao što će biti prikazano u kasnijem tekstu, ovakav je stav pogrešan jer djeci prenosi poruku da nije u redu biti tužan, a ako osoba jest tužna, onda mora svoju tugu skrivati.

3. STRAH OD SMRTI

U Arièsovu se pregledu nekoliko puta spominje strah od smrti. Navodi da se ono prvi puta javlja između 16. i 18. stoljeća, a ponovni odjek očekuje u 20. stoljeću. Teško je zamisliti da su ljudi tek u 16. stoljeću po prvi puta počeli strahovati od smrti. Vjerojatnije je da ljudi tada počinju nanovo zapisivati podatke o širenju takvoga straha te strah od smrti prilagođavati vremenu u kojem žive. U prilog tome mogu poslužiti riječi grčkog filozofa Epikura. Naime, Epikur je još u 3.st.pr.Kr. u svojoj *Poslanici Menekeju* pisao o oslobađanju od straha koji se javlja zbog smrti. Prilikom govora o strahu od smrti neizostavne su njegove sljedeće riječi: „Navikavaj se na misao da se smrt nas ništa ne tiče. Jer svako dobro i zlo osniva se na opažanju, a smrt je gubitak opažanja [...] jer u životu nema ničega strašnog za onoga koji je pravo shvatio da ničega strašnog nema u neživljenju! Stoga je lud onaj tko govori da se boji smrti, ne zato što će mu ona izazivati žalost kad je tu, nego zato što mu žalost izaziva sada ako je pred sobom vidi. Jer ono što nas ne muči kad je zaista tu može u nama izazvati samo ništavan bol kad se samo očekuje. Dakle, najstrašnije zlo, smrt, ništa nas se ne tiče, jer dokle god mi postojimo, nema smrti, a kad smrt dođe, nas neće više biti. Ona se, dakle, ne tiče ni živih ni mrtvih, jer žive ne dodiruje, a mrtvi ne postoje više. Velika svetina, doduše, čas izbjegava smrt kao najveće zlo, a čas je traži kao prestanak nevolja u životu. Mudrac, naprotiv, niti život odbacuje niti se boji neživljenja“ (citirano prema: Đurić, 1959: 26). Govoreći o smrti, Epikur predlaže da se čovjek ne zamara problemom smrti, odnosno da se ne boji umiranja i smrti jer je takav strah besmislen. Isticanjem toga da življenjem isključujemo smrt, a jednom kad umremo više ne postojimo pa se ni ne zamaramo životom, Epikur je ponudio još jedan stav koji se nudi čovjeku prilikom shvaćanja umiranja i smrti.

Kada se spominje strah od smrti, potrebno je spomenuti antropologa Bronislawa Malinowskog koji je također pisao o toj temi. Značajan je po tome što je iznio teoriju o postojanju univerzalnog straha od smrti, a kasniji su antropolozi, primjerice Robert Jay Lifton koji će biti spomenut u nastavku, svoje teorije temeljili i pridali šire značenje navedenoj tematici upravo na osnovama teorije Malinowskog.

Malinowski smatra smrt najvišom i završnom krizom života, a najvišu važnost ima zbog toga što predstavlja put za ulazak u drugi svijet. Smatra da svaki čovjek proživljava svoj život u sjeni smrti. Čak i ona osoba koja u potpunosti uživa u svim čarima života, ponekad strepi od opasnosti svojega kraja. Ističe da su smrt i njena negacija – besmrtnost – oduvijek predstavljali bitnu temu čovjekovog života (Malinowski, 1992: 47). Malinowski smatra da svi ljudi strahuju od smrti pa se stoga može govoriti o univerzalnom strahu od smrti. Taj univerzalni strah dopunjen je univerzalnim poricanjem smrti. Cilj je opravdati takve univerzalnosti, a opravdavaju se vjerovanjem u besmrtnost duše (Robben, 2004: 2). Vjerovanje u besmrtnost duše urođeno je svakoj osobi, a s tim su vjerovanjem povezani rituali koji se održavaju za vrijeme posmrtnih obreda. Takvo je vjerovanje u besmrtnost ujedno dio čovjekovog instinkta za samoodržanjem koji pomaže ljudima nositi se sa strahom od mrtvih tijela koja simboliziraju čovjekov strah od ništavila ⁶ (Palgi i Abramovitch, 1984: 398).

Problemom univerzalnog straha od smrti bavio se i Robert Jay Lifton. Baš poput Malinowskog, kao odgovor na navedeni problem postavio je vjerovanje u besmrtnost. Njegov pokušaj bio je pomiriti Freudovo tumačenje konačnosti biološke smrti i Jungovo stajalište da ljudi traže značenje besmrtnosti kroz simbole religije (Robben, 2004: 3). U nastavku će biti prikazano kako Lifton dijeli oblike besmrtnosti što je koristan okvir za davanje uvida u to kako ljudi zamišljaju mogući život nakon smrti.

Lifton je predložio koncept *simboličke besmrtnosti*, odnosno ideju o shvaćanju smrti kao nastavka življenja. Smatra da svi mi tražimo simbolizaciju kontinuiteta kako bi se suočili s činjenicom da ćemo jednom umrijeti. Takav osjećaj besmrtnosti može se izraziti na pet načina iz čega proizlazi pet oblika besmrtnosti. To su biološka, kreativna, teološka, prirodna i iskustvena besmrtnost. Navodi da je biološka besmrtnost najosnovniji oblik besmrtnosti te da je zasigurno najbliži antropolozima. Ipak, taj oblik nikada ne ostaje potpuno biološki, već poprima društvene značajke (Palgi i Abramovitch, 1984: 392). Odnosi se na nastavak življenja kroz živote pokojnikovih potomaka te kroz pripadnost

⁶ Antropolozi zapravo često ističu da kod onih ljudi koji su se suočili sa smrću prevladava osjećaj strave prema mrtvome tijelu i osjećaj straha od duhova (usp. Malinowski, 1992: 48).

grupi, zajednici, naciji ili vrsti. Umjetnost, književnost i znanje pripadaju kreativnoj besmrtnosti koja se postiže radom (Robben, 2004: 3). Teološka besmrtnost uključuje pojmove preživljavanja besmrtne duše i koncepciju zagrobnog života u kojem se pojedincu nudi mogućnost da bude ponovno rođen u bezvremenskom području (Palgi i Abramovitch, 1984: 393). Odnosi se na duhovni život nakon smrti te na vjerovanje u uskrsnuće, reinkarnaciju ili ponovno rođenje (Robben, 2004: 3). Četvrti se oblik, prirodna besmrtnost, oslanja na staru kinesku poslovicu koja kaže da „država može propasti, ali će planine i rijeke ostati“ (Palgi i Abramovitch, 1984: 393). Odnosno, takva besmrtnost čini ljude dijelom vječnog svemira i beskonačnih krugova prirode. Iskustvena se besmrtnost tiče izmijenjenih stanja svijesti sličnih onima koja se javljaju kada je osoba pod utjecajem droga ili kada doživi prosvjetljenje (Robben, 2004: 3). Ovisi isključivo o psihičkom stanju koje je „tako intenzivno i sveobuhvatno da vrijeme i smrt nestaju“ (Palgi i Abramovitch, 1984: 393). Lifton je zaključio da strah od smrti navodi ljude da prihvate navedene oblike simboličke besmrtnosti jer je to jedini način kako mogu prevladati anksioznost i nastaviti živjeti ispunjen život u zajednici s drugima (Robben, 2004: 3).

4. RELIGIJE O RITUALIMA UMIRANJA I SMRTI

Za prihvaćanje Liftonove teze o oblicima besmrtnosti nužno je zastupati stajalište da život ne prestaje onoga trenutka kada osoba ispusti posljednji izdisaj. Navedeno se stajalište može činiti kao dobra alternativa pretpostavci da je smrt konačno stanje. Oni koji ne prihvaćaju ideju smrti kao konačnog stanja često pokušavaju pronaći izlaz u religiji. I religije predlažu pojam besmrtnosti i time utješno djeluju na ljude. Svaka religija pretpostavlja neki oblik nematerijalne egzistencije koja postoji i nakon što tijelo više ne postoji. Odnosno, religije obećavaju spasenje svake duše iz raspadajućeg tijela, a pripadajući nekoj od religija ljudi počinju vjerovati u postojanje duhovnog života nakon smrti (Hicks, 2010: 263).

Religijska uvjerenja mogu znatno utjecati na pripremanje umiruće osobe, na postupanje s mrtvim tijelom, na izvođenje posmrtnih obreda i na izražavanje emocija tijekom perioda tugovanja. U svim se navedenim postupcima razlikuju način i vrijeme njihovog izvođenja, a sami postupci ovise o izvornoj baštini na kojoj se temelje običaji neke religije. Ono što je zajedničko svim religijskim perspektivama jest uvjerenje u postojanje određenih oblika života nakon smrti⁷, a u mnogim se ostalim aspektima uočavaju različitosti. Kako bi se dobio uvid u različitosti koje postoje među najvećim svjetskim religijama, u nastavku će biti izdvojeni neki od običaja koji se njeguju u slučaju umiranja i smrti jednog člana društva. Religije koje se spominju jesu kršćanstvo, budizam, hinduizam, židovstvo i islam.

4.1. Kršćanstvo

Kršćani vjeruju da će nakon smrti susresti Boga u raj. Stoga pogrebi na neki način označavaju vrijeme veselja, iako uvijek prevladava tuga zbog toga što je pokojnik napustio obitelj i prijatelje.⁸ Kršćani pozivaju svećenika kako bi umiruću osobu pripremio za smrt i kako bi joj pružio posljednje pomazanje. Ponekad se oklijeva pozvati svećenika jer se

⁷ Ovakvu perspektivu ne zastupaju ateisti koji vjeruju da smrt označava potpuni nestanak svih tjelesnih funkcija i svijesti čovjeka.

⁸ Preuzeto s: <http://lmpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>

smatra da njegov dolazak zaista znači da će osoba uskoro umrijeti (Lobar i sur., 2006). Ako je potrebno, svećenik s članovima obitelji dogovara tijekom pogrebne ceremonije i pomaže im nositi se sa smrću. Svaki od oblika kršćanstva ima svoje posebnosti vezane uz pogrebne obrede. Običaj je da prijatelji i oni koji tuguju šalju obitelji pokojnika cvijeće. Kršćani odobravaju i pokop i kremiranje tijela. Ceremonije se obično održavaju u crkvi kojoj je pokojnik pripadao ili na groblju. Tijekom ceremonije izmjenjuje se pjevanje, čitanje i molitva. Tijelo je izloženo u lijesu koji obično nose bliži članovi pokojnikove obitelji. Često postoji mogućnost da ožalošćeni posljednji put vide pokojnika i da mu upute posljednji pozdrav. Tijelo ili pepeo pokojnika sahranjuje se na groblju i obilježava se nadgrobni spomenikom. Članovi obitelji i prijatelji posjećuju grob za vrijeme posebnih prilika kao što su rođendan pokojnika, Božić ili godišnjica smrti. Odlaze na misu svake godine na godišnjicu smrti i pale svijeću u crkvi ili kod kuće. Kao znak poštovanja i znak sjećanja na pokojnika, grob se ukrašava cvijećem, svijećama ili nekim drugim predmetima.

4.2. Budizam

Budisti vjeruju da će se, nakon što umru, ponovno roditi. Cilj koji nastoje postići je prekinuti stalni krug u kojem se izmjenjuju smrt i ponovno rođenje. Kada prekinu takav krug, postići će nirvanu ili stanje savršenog mira.⁹ Prema budističkom vjerovanju smrt je mogućnost da se postigne poboljšanje u sljedećem životu. Da bi pokojnik bio ponovno rođen, potrebno je pristupiti smrti pozitivnog stanja uma i okružen redovnicima i članovima obitelji od kojih umirući traži pomoć za prijelaz iz života u smrt (Lobar i sur., 2006).

Budisti smatraju da duša odmah nakon smrti napušta tijelo, ali ponekad se to može i odužiti. U takvom je slučaju nužno prema tijelu postupati s poštovanjem kako bi duša mogla krenuti na svoje putovanje. Pogrebi su obično jednostavni. Oko lijesa se mogu nalaziti predmeti koji su bili značajni pokojniku. Ovisno o tradiciji, pokojnik se može kremirati ili pokopati. Tijekom sahrane mogu se održavati govori i pjevati pjesme o

⁹ Preuzeto s: <http://lmpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>

prolaznosti života.¹⁰ Običaj je da članovi obitelji otvoreno pokazuju tugu, a ponekad i nariču. Za vrijeme sahrane nose tradicionalnu bijelu odjeću. Nakon sahrane prijatelji i obitelj posjećuju grob pokojnika. Budisti vjeruju da se u grobu nalazi samo tijelo jer je pokojnikova duša ponovno rođena.

4.3. *Hinduizam*

Hindusi pristupaju smrti prilično ujednačeno jer vjerovanjem u karmu i reinkarnaciju pretpostavljaju da je svako rođenje povezano s radnjama koje je osoba činila u prijašnjim životima (Lobar i sur., 2006). Za hinduse je idealno umrijeti na svježem zraku, a umiranje predstavlja čin samopožrtvovanja. Idealna smrt je kada se, napuštajući život, pjevuši ime boga, a misli umirućega mogu odrediti njegovu sljedeću sudbinu, odnosno ponovno rođenje (Abramovitch, 2001).

Obitelj i svećenici mogu moliti s umirućom osobom, pjevati svete pjesme i čitati svete tekstove. Posljednji obred priprema svećenik. Ostali rituali koji se mogu izvoditi jesu vezanje niti oko vrata i ručnih zglobova umiruće osobe, prskanje vodom iz rijeke Ganges ili stavljanje listova posvećenog bosiljka na jezik umiruće osobe. Nakon što osoba umre, obitelj se moli pokraj tijela. Pali se tamjan kako bi se otjerali zli duhovi. Tijelo pokojnika se opere, premaže uljima ili šafranom i oblači u novu tradicionalnu bijelu indijsku odjeću. Ako žena umre prije svoga muža, oblači se u crvenu odjeću. Pogrebna procesija može prolaziti pokraj onih mjesta koja su bila značajna pokojniku. Tijelo je ukrašeno cvijećem. Osoba koja čita svete tekstove obično je muškarac i to najstariji sin pokojnika.¹¹ Rituali se provode deset dana od kada je nastupila smrt, a u tih deset dana pokojnikov duh nadgleda članove svoje obitelji. Jedanaesti dan duša se oslobađa svega onoga što ju je povezivalo s prijašnjim životom. Tijelo se zatim kremira prije izlaska sunca kako bi se olakšao prijelaz duše iz ovoga svijeta u drugi (Lobar i sur., 2006). Hindusi kremiraju svoje pokojne jer vjeruju da se spaljivanjem tijela oslobađa duša. Nakon pogreba započinje period tugovanja kada prijatelji

¹⁰ Preuzeto s: <http://lmpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>

¹¹ Preuzeto s: <http://lmpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>

posjećuju obitelj i pružaju im svoju potporu. Svi koji su prisustvovali pogrebu moraju se prije ulaska u kuću oprati i obući čistu odjeću.

4.4. Židovstvo

Židovi vjeruju da nakon smrti odlaze u raj gdje susreću boga. Taj se život naziva Olam HaEmet ili *svijet istine*. Smrt se smatra dijelom života i dijelom božjeg plana. Osnovno načelo židovstva je da se umiruća osoba i pokojnik ne ostavljaju sami pa se oko umirućega okupljaju članovi obitelji i prijatelji. Može se pozvati rabin koji moli za umiruću osobu.¹² Židovi ističu da se načinom na koji se pokojnik priprema i odijeva za sahranu iskazuje poštovanje. Oči pokojnika se zatvaraju, tijelo opere i zamata u bijelu tkaninu. Tijelo se najprije polaže na pod i pale se svijeće. Pokraj pokojnika se ne smije jesti ni piti. Prije sahrane tijelo se stavlja u lijes napravljen od bora kako bi se tijelo moglo vratiti zemlji, a duša osloboditi. Židovi svoje pokojne ne balzamiraju niti kremiraju. Pogrebi se obično organiziraju odmah nakon što je nastupila smrt jer Židovi vjeruju da duša odlazi u raj odmah nakon smrti (Lobar i sur., 2006). Tijekom sahrane lijes se nosi do groba. Članovi obitelji uzimaju u šaku zemlju i bacaju je u lijes s tijelom. Tim se činom želi tijelo približiti zemlji. Oni koji prisustvuju pogrebu mogu izraziti svoju tugu plakanjem, trganjem odjeće ili nošenjem crne vrpce. Nakon povratka s groblja u kući se pali svijeća i moli. Započinje sedam dana tugovanja, a taj se period naziva Shivah. Ljudi mogu tada doći pružiti podršku tugujućim članovima obitelji. Prijatelji im pripremaju hranu kako bi vratili svoju snagu.¹³ Oni koji tuguju za pokojnikom sjede na podu ili na niskim stolicama i prekrivaju sva ogledala u kući. Židovima je tijekom perioda tugovanja zabranjeno napuštati kuću, pozdravljati ljude, nositi obuću napravlenu od kože ili oblačiti novu odjeću, često se kupati, šminkati, brijati ili šišati i imati spolne odnose. Trebaju se suzdržavati od sudjelovanja na zabavama punih dvanaest mjeseci od kada je nastupila smrt.¹⁴ Židovi na

¹² Preuzeto s: <http://lmpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>

¹³ Preuzeto s: <http://lmpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>

¹⁴ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

grob nose kamenje. Smatraju da svaki grob mora imati nadgrobni spomenik kako bi se pokojnik pamtio, ali se spomenik ne smije postaviti sve do prve godišnjice smrti kada prestaje period tugovanja. Na svaku godišnjicu smrti pali se svijeća (Lobar i sur., 2006).

4.5. *Islam*

Muslimani vjeruju da je duša u trenutku smrti izložena bogu. Prema islamu, svrha ovozemaljskog života je pripremiti se za vječni život pa tijekom života oblikuju svoju dušu kao dobru ili lošu, ovisno o tome kako žive svoj život. Muslimani iščekuju sudnji dan kada će doći njihov bog Alah. Do tada svi pokojnici ostaju u grobovima, a na sudnji dan odlaze u raj ili pakao. Prihvaćaju smrt kao božju volju. Muslimani trebaju biti spremni za smrt u bilo kojem trenutku, a to objašnjava važnost njihove svakodnevne molitve. Osoba koja umire postavlja se glavom okrenutom prema muslimanskom svetom gradu Meki. Članovi obitelji i starije osobe čitaju ulomke iz Kurana i mole pokraj umiruće osobe. Kad osoba umre, oči joj se zatvaraju, a ruke joj se prekriže na prsima. Članovi obitelji ili netko od prijatelja opere tijelo. Tijelo se zatim zamata u bijelu tkaninu. Zabranjen je kontakt između tijela i osobe koja nije musliman. Ako netko tko nije musliman treba dotaknuti tijelo, mora nositi rukavice. Tijelo se pokapa unutar 24 sata od smrti jer se vjeruje da duša napušta tijelo odmah nakon smrti. Pogreb se održava na groblju gdje se moli i čita Kuran. Ženama nije dopušteno ići na groblje. Iako je plakanje dozvoljeno, zabranjeno je pretjerano iskazivanje tuge. Tijelo se ne kremira jer islam to ne dopušta. Tijelo se obično ne stavlja u lijes, već se u zemlji iskopa jama koja se obloži drvom kako tijelo ne bi došlo u kontakt sa zemljom. Grobovi su jednostavno uređeni bez pretjerane dekoracije. Nakon pogreba započinje period tugovanja. Muškarci odlaze na grob svaki dan ili jednom tjedno sljedećih 40 dana. Isto tako, sljedećih se 40 dana okupljaju članovi obitelji i prijatelji kako bi molili. Na godišnjicu smrti okuplja se veliki broj ljudi i zajedno mole. Nakon molitve, svi muškarci odlaze na groblje i prisjećaju se pokojnika.¹⁵

¹⁵ Preuzeto s: <http://lmrpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>

Govoreći općenito, a u skladu s navedenim običajima koje njeguju pripadnici određenih religija, predodžba o postojanju zagrobnog života pomaže ljudima „umanjiti osjećaj nepovratno izgubljenoga, tješi uvjerenjem da pokojnik nastavlja živjeti u stanju koje je za njega daleko bolje od ovozemaljske stvarnosti, daje mogućnost održati neku vrstu nastavka povezanosti s pokojnikom, zahvaliti mu ili moliti za oprostjenje te daje nadu ponovnog viđenja u zajedništvu s bogom kojemu vjernik konačno teži“ (Štengl, 2011: 182).

Smrt se nalazi u središtu svih religija i kultura, ali svaka od njih njeguje vlastite smjernice ophođenja s umirućom osobom, a zatim i s pokojnikom. Svaka traži i nudi najbolje moguće objašnjenje smrti i svih obilježja koja se vežu uz smrt. Stoga među posmrtnim obredima koje njeguju pripadnici različitih religija postoje sličnosti, ali i mnoge značajne razlike. Može se zaključiti da do raznolikosti u posmrtnim obredima vrlo često dolazi zbog utjecaja različitih običaja koje propisuju religije.

5. RAZLIČITOSTI U POSMRTNIM OBREDIMA I PROCESU TUGOVANJA

U mnogim društvima smrt neke osobe obično označava potrebu da se organiziraju posmrtni obredi i da se tijelo prikladno sahrani, ali ne postoji jedinstveni obrazac kako je to potrebno učiniti. Diljem cijeloga svijeta postoje sličnosti, ali i značajne razlike u posmrtnim obredima i načinima sahranjivanja tijela. Cilj takvih postupanja je simbolički pokazati odvajanje živih od mrtvih, odati počast tijelu i osloboditi pokojnikovu dušu. Ponekad se posmrtni obredi pripremaju jer ljudi žele da se pokojnik što duže zadrži među živima. Neki antropolozi, primjerice Malinowski i Radcliffe-Brown, smatraju da pogrebne svečanosti omogućavaju daljnju povezanost u društvu, odnosno sprečavaju prekidanje veza među članovima društva.

Zahvaljujući posmrtnim obredima smrt za ljude nikada nije *samo* biološka činjenica, već se doživljava na dublji način. Ona je „više od samog ljudskog nestajanja s pozornice života. S pravom se može reći da onda kada nastupi biološka smrt, započinju obredi njezine simboličke interpretacije. Ako smrt unosi nesklad, duboku nesigurnost u čitavu zajednicu, obred je onaj koji ima zadatak uravnotežiti poljuljano stanje, premostiti emotivne i socijalne pukotine, iznova integrirati u koherentnu cjelinu“ (Žižić, 2011: 192).

Analizom posmrtnih običaja dobiva se uvid u to kako ljudi percipiraju bogove, dušu, duhove ili postojanje zagrobnog života. Time se dobiva pristup njihovim vjerovanjima i njihovoj koncepciji društvenog i moralnog svijeta.¹⁶ Najčešći posmrtni obred koji se spominje jest sahrana. Organizira se kako bi se odalo poštovanje umrloj osobi. U nekim se kulturama vjeruje da sahrana ne može započeti ako nisu prisutni svi članovi obitelji ili ako nema svećenika. Neka društva smatraju da djeca, trudnice i bolesni ne smiju prisustvovati sahrani. U istočnoj Indiji suprugama nije dozvoljeno doći na sahranu vlastitog supruga, a Židovi uopće ne dopuštaju ženama da prisustvuju sahrani. Na Jamajci roditelji preminulog djeteta ne smiju prisustvovati sahrani zbog uvjerenja da roditelji ne bi smjeli nadživjeti svoju djecu. Formalni obredi sahrane uključuju ljude, hranu i svećenike, a mogu se provoditi kao slavljenje pokojnikova života ili su vrlo tužni i svečani. U većini slučajeva

¹⁶ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

članovi obitelji i prijatelji okupljaju se na sahrani kako bi molili, razgovarali ili se prisjećali preminuloga (Lobar i sur., 2006).

5.1. Oblici sahranjivanja tijela

Pokapanje u zemlju, spaljivanje tijela, potapanje tijela u vodi i izlaganje tijela prirodnim uvjetima jesu oblici kojima se živi rastaju od mrtvih (Kusić, 1984: 264). U navedenim se oblicima uočava da se rastanak nužno temelji na jednom od četiriju elemenata od kojih je građen svijet – na zemlji, vatri, vodi i zraku. Članovi društava diljem svijeta imaju različita mišljenja o tome na koji je način potrebno mrtvo tijelo vratiti prirodi. Tako Eskimi često prakticiraju izlaganje mrtvog tijela prirodnim uvjetima jer im njihova staništa otežavaju iskopavanje tla. Neki su Indijanci omatali svoje pokojne u plahte i ostavljali tijela visoko na drveću ili na uzdignutim mjestima kako bi se tijelo raspalo. Nasljednici zoroastrizma u Perziji ostavljali su mrtva tijela na takozvanim *tornjevima tišine* kako bi ptice pojele meso.

Iako su se kroz povijest i društva izmjenjivali različiti načini sahrane pokojnikova tijela, pokapanje vjerojatno i nadalje ostaje najrašireniji običaj zbrinjavanja tijela. Tijelo se u zemlju polaže u različitim položajima – ležeći ili u sjedećem položaju, ukoso, bočno ili je tijelo savinuto.¹⁷ Stavljanje pokojnika u položaj fetusa bio je karakterističan kod neandertalaca, na trbuh su se postavljale nevjerne žene, uspravno vojnici i političari, a položaj na leđima s glavom okrenutom prema Meki tipičan je kod muslimana (Kusić, 1984: 264).

Premda o tome ne postoje podatci, nameće se pitanje postoje li skrivena značenja koja se mogu pripisati položaju tijela prilikom pokopa. Možda određeni položaj označava vjeru u ponovno rođenje ili siguran odlazak u zagrobni život. Možda određeni položaj označava da ni u kojem slučaju nije poželjno da se pokojnik ponovno vrati u život. Ili se, vodeći načelom Ockhamove britve, tijela polažu na najjednostavniji i najlakši način? O ovakvim se pitanjima promišlja, a mogućim odgovorima na takva pitanja može se dati detaljniji uvid

¹⁷ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

u uvjerenja, stavove i razmišljanja određenih društava. Ipak, postoji nešto u čemu se većina autora slaže, a to je, kako navodi Žižić, da „pokapanje mrtvih jest obred koji ukazuje na čovjekovu humanost, na njegovu životnu povezanost s drugima kao i na njegovu iskonsku upravljenost prema onostranom i svetom. Pokapajući svoje pokojne, oplakujući ih i iskazujući im poštovanje, čovjek biva stavljen pred zrcalo svoje humanosti“ (2011: 192).

Kremiranje je stari i široko rasprostranjeni običaj. Uobičajen je u hinduizmu, a uz sam se postupak veže nekoliko pretpostavki. Smatra se da se tijela kremiraju jer se ljudi boje da se mrtvi ne vrate u život, jer se tim postupkom nastoji osloboditi duša kako bi prešla u zagrobni život, jer se tijelo nastoji zaštititi od divljih životinja ili zlih duhova ili se tijelu želi osigurati toplina i udobnost u zagrobnom životu.¹⁸

5.2. Priprema posmrtnih obreda

U mnogim kulturama postoji uvjerenje da određeni predznaci mogu nagovijestiti smrt. Najčešći predznak koji se spominje jest pjev ptica. Neki smatraju da pjev ptica označava da će umrijeti ona osoba koja se nalazi u neposrednoj blizini ptice ili ona do koje dopire pjev. Sove su najčešće spominjane ptice za koje se smatra da nagovještavaju smrt svojim pjevom. Osim sova, stalna prisutnost vrana ili svraka oko određene kuće također može značiti da će netko tko živi u toj kući umrijeti. Osim ptica, kao predznaci smrti spominju se snovi i vizije o pogrebnoj procesiji. Odnosno, kada neka osoba sanja ili ima viziju procesije koja prati pokojnika do njegovog posljednjeg počivališta, to označava da će netko uskoro umrijeti. Ponekad se zavijanje psa smatra predznakom smrti, a zvuk cviljenja kotača označava da je upravo jedna duša napustila tijelo (Badone, 2004: 65-66).

Kad nastupi smrt, najbliži članovi osobe koja je umrla, a ponekad su to i cijele zajednice, okupljaju se oko pokojnika. Tada umiranje, kao najveći privatni događaj koji osoba može iskusiti, postaje javni događaj. Običaj je da neki članovi ostaju uz mrtvo tijelo, neki pripremaju sahranu tijela, a neki izvode radnje koje nalaže njihova religija (Malinowski,

¹⁸ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

1992: 48). Među kulturama postoje različiti rituali koji se provode nakon što je osoba umrla. U nekim kulturama odmah kada nastupi smrt tijelo pokojnika se pere, premazuje uljima, oboji ili dotjeruje. Tijelo ostaje golo ili se oblači, stavi se koprena ili se ukrašava nakitom. Ponekad se zatvaraju svi tjelesni otvori, vjerojatno kako bi se spriječilo da tijelo napadnu zli duhovi, a ruke i noge se vežu. Ponegdje se na kapke stavljaju novčići ili utezi kako bi oči pokojnika ostale zatvorene i kako mrtvo tijelo ne bi zurilo u ljude. Prije sahrane ožalošćeni obično sjede pokraj pokojnika. Namjera toga je da netko bude prisutan ako se pokojnik pokuša vratiti u život ili ako pokuša otkriti tko je odgovoran za njegovu smrt. S druge strane, osobe koje ostaju uz pokojnika vjerojatno ga žele zaštititi od zlih duhova ili mu pomoći u oslobađanju duše.¹⁹

Onima koji brinu za pokojnika i koji vjeruju u postojanje zagrobnog života bitno je da pokojnika dobro pripreme za putovanje na završnu destinaciju. To ponekad znači da trebaju pripremiti hranu, piće i odjeću za pokojnika, ali i predmete magijsko-religijskog značenja kao što su razne amajlice. Smatra se da sve to može pokojniku osigurati sigurno putovanje u zagrobni život (Van Gennep, 1960: 154). Pripremljeno se tijelo izlaže kako bi ga svi vidjeli. Upravo je to trenutak kada smrt osobe postaje javnim događajem o kojem je govorio Malinowski. Nakon toga nastupa najvažniji period – period tugovanja.

U mnogim su kulturama posmrtni obredi središnji dio društvenog života. Mnoga društva priređuju skupe i dotjerane obrede kako bi ukazali na moć i status koji je pokojnik imao u društvu. Priređivanje obreda često predstavlja veliki financijski teret za one koji ih pripremaju. Na takvim obredima nije uvijek tužna i tmurna atmosfera, već se ponekad pripremaju slavlja u čast pokojniku, a takve su sahrane vrlo bučne. Stoga se u antropologiji može govoriti o *slavljenju smrti* (Abramovitch, 2001). Takve sahrane priprema, primjerice, društvo Berawan s otoka Bornea. Oni pozivaju mnoštvo ljudi u svoje kuće. Druže se, piju i nastoje se što bolje zabaviti. Ovakvi su događaji jako glasni, ali članovi društva Berawan nisu zadovoljni time pa nastoje pojačati buku udaranjem u metalne gongove. Udaranje u gongove označava da je smrt nastupila. Tijekom sahrane udara se i u veliki bubanj. Svirači

¹⁹ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

u svakoj ruci drže komad drveta kojim udaraju u gongove i bubnjeve. Njihova se glazba čuje i do nekoliko kilometara udaljenih mjesta (Hicks, 2010: 278).

5.3. Različitosti u procesu tugovanja

Najbliži članovi obitelji koji tuguju za pokojnikom provode različite rituale. Boje svoja tijela, trgaju odjeću, prekrivaju tijela pepelom ili prljavštinom, režu kosu ili ju puštaju da raste. Ponekad u potpunosti mijenjaju svoj izgled.²⁰ Peter Metcalf i Richard Huntington uočili su razlike u odabiru boje odjeće onih koji tuguju tijekom sahrane i perioda tugovanja. Odabir boje koja simbolizira smrt i tugovanje ima bitnu ulogu u pripremi posmrtnih obreda. Ne postoji boja koja je univerzalno svojstvo smrti i simbol tugovanja u svim kulturama. Zapravo, postoji mišljenje da prevladava trijada univerzalnih boja koje se s njima povezuju. To su crvena, bijela i crna. U mnogim se društvima bijela boja povezuje s čistoćom i plodnošću, crvena s dobrim i zlim aspektima moći i života, a crna sa smrću. Crna se diljem svijeta povezuje sa sahranama, ali postoje i iznimni slučajevi. Tako u kršćanstvu bijela boja ponekad simbolizira radost vječnog života koje obećava spasenje za svakog vjernika pa je stoga prigodna prilikom sahrane. U nekim dijelovima Bornea bijela je boja tugovanja jer je izravno povezana s bljedilom smrti i bjelinom kostiju. Neka društva na Madagaskaru uzimaju crvenu boju prilikom sahrane, a tom bojom označavaju život kao suprotan smrti (Hicks, 2010: 276-277).

U kulturama u kojima se ne slavi pokojnikov život i ne pripremaju seslavlja, kao što je to bilo pokazano na prethodnom primjeru, sahrane se smatraju prigodnim događajem za pokojnikovu obitelj kako bi mogli iskazati svoju tugu. Tugovanje je zajedničko mnogim kulturama, a količina izražavanja emocija tijekom perioda tugovanja ukazuje na to koliko je pokojnik bio važan za društvo i koliko su ga članovi društva voljeli. Tuga se diljem svijeta izražava na različite načine – ljudi plaču, jecaju, vrište, nariču, jadikuju, udaraju se u prsa ili u miru i stoički podnose tugu. I dok se u nekim kulturama, kao što je primjerice japanska

²⁰ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

kultura, cijeni tiho plakanje, u drugima je uobičajeno glasno plakanje, jadikovanje i naricanje jer se time pokazuje poštovanje, važnost i ljubav prema pokojniku. Primjerice, na Filipinima je običaj da se traže osobe koje će glasno naricati na sprovodima, a njihovo je naricanje popraćeno glazbom (Lobar i sur., 2006). Kod naroda Cocopa tugujući članovi obitelji nariču i vrište najmanje 24 sata od završetka obreda kremiranja (Palgi i Abramovitch, 1984: 395). Pogrebno naricanje nasljeđe je usmene tradicije. U Grčkoj je običaj da ga izvode žene, a uz takav se običaj vežu silne emocije tuge i žalosti. Uobičajeno je da supruge, kćeri, majke i sestre preminule osobe ne predvode naricanje jer njih smrt obično najviše pogodi. One većinu vremena plaču, jecaju, dozivaju i glasno izgovaraju poruke za preminuloga. Naricanje predvode žene koje je smrt manje pogodila, a to mogu biti one žene koje su u daljnjem rodu ili one koje nisu ni u kakvoj rodbinskoj vezi s preminulim (Danforth, 2004: 156-157).

Godfrey Wilson bio je jedan od prvih antropologa koji je usmjerio pozornost na emocionalna ponašanja onih koji tuguju za pokojnikom. Analizirao je uloge koje imaju pojedine osobe unutar društvenog konteksta. Istraživanja je provodio u istočnoj Africi među društvom Nyakyusa. Za njih je karakteristično da za vrijeme sahrane žene plaču, a muškarci plešu uz puno buke i zvukove bubnjeva. Spolna zrelost muškaraca vrlo im je bitno svojstvo pa su tijekom sahrane često prisutni različiti oblici borbe i seksualnih aktivnosti. Wilson je svojim istraživanjem nastojao pokazati da je za vrijeme sahrane kod društva Nyakyusa naglasak stavljen na slavljenje, ekspresivnost i visoku seksualnost (Palgi i Abramovitch, 1984: 394).

U pokušaju određivanja univerzalnog ponašanja onih koji tuguju, Rosenblatt i suradnici došli su do zaključka da je unutar ljudskih društava gotovo općeprihvaćeno da se smrt uvijek povezuje s emocionalnošću, a uobičajeno ponašanje onih koji tuguju jest da plaču. Jedino stanovnici otoka Bali ne plaču tijekom tugovanja (Palgi i Abramovitch, 1984: 399). O toj je temi svoje mišljenje ponudila i antropologinja Unni Wikan koja je uspoređivala emocionalno izražavanje tuge u Egiptu i na otoku Bali. Wikan je uočila značajnu razliku između ove dvije većinski islamske zemlje, a to je da se žene na otoku Bali potiče da ne plaču na sahranama, iako je takav običaj široko rasprostranjen među svim društvima, dok

se u Egiptu smatra da žene nisu normalne ako demonstrativno ne plaču i jadikuju.²¹ U svojim je analizama Radcliffe-Brown izveo zaključak da plakanje učvršćuje društvenu povezanost među ljudima. Prema njegovom mišljenju, održavanje posmrtnih obreda rezultira prisutnošću emocija. Odnosno, bez posmrtnih obreda emocije ne bi bile prisutne, a bez njih ne bi bila moguća društvena organizacija. Stoga je jedna od društvenih funkcija posmrtnih obreda učiti, održavati i širiti odgovarajuće emocionalne dispozicije od jedne generacije na drugu (Palgi i Abramovitch, 1984: 390).

5.4. *Kanibalizam*

Zapise o raznovrsnim oblicima sahrana nalazimo kod mnogih antropologa koji su im i sami prisustvovali. Tako Malinowski daje opise posmrtnih obreda karakterističnih za društva s područja Melanezije. U Novoj Gvineji prisustvovao je ritualnom kanibalizmu – takozvanom endokanibalizmu. To je dio obreda tijekom kojega članovi društva konzumiraju meso preminuloga člana. „Takav se običaj gotovo uvijek provodi s izuzetnim gađenjem i strahom te je obično popraćen žestokim napadima povraćanja. Istodobno se smatra najvišim činom poštovanja, ljubavi i odanosti“ (Haviland, 2004: 367). Takve se svete dužnosti među Malezijancima danas provode u tajnosti jer bi vlada takva djela mogla kazniti (Malinowski, 1992: 50). O ritualnom kanibalizmu pisao je i Robert Hertz. On smatra da svrha takvih rituala nije očistiti kosti od mesa ili zadovoljiti psihički apetit. Ritualni kanibalizam smatra se svetim obrokom u kojem prisustvuju samo odabrani članovi zajednice. To je čin kojim se ne dopušta da se tijelo pokojnika sporo raspada te se omogućava kostima da što prije dosegnu završno stanje (Hertz, 2004: 202). Posmrtni kanibalizam prakticirali su i članovi društva Wari koji nastanjuju Amazoniju na području zapadnog Brazila. Takav su običaj održavali sve do 1960-ih godina kada su na tom području počeli djelovati misionari. Kada bi umro neki njihov član, obitelj bi se okupljala na posmrtnim obredima. Muškarci bi konzumirali dobro pečeno meso, srce i jetra pokojnika. Za njih kanibalizam nije predstavljao, kao što se to uobičajeno čini, neljudski

²¹ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

čin agresije. Njima je bilo nezamislivo ostaviti tijelo pokojnika da trune u zemlji. Mrtvo tijelo bilo je nužno konzumirati kako bi pokojnikova duša zauzela područje prvobitnih duša koje imaju nadzor nad većinom aspekata života na zemlji. Članovi društva Wari vjeruju da pokojnikova duša može izaći iz vode i ponovno doći na zemlju u obliku životinje koja ljudima postaje hranom (Varisco, 2011).

6. ROBERT HERTZ I DRUŠTVO DAYAK

Smrt je jedna od kriza u životu svakog pojedinca, ali i u životu cjelokupne zajednice. Događa se da jedan član nestaje pa postoji mogućnost dovođenja zajednice u neravnotežu. Preostali članovi takvo stanje nastoje spriječiti očuvanjem stabilnosti i jačanjem društvene povezanosti unutar zajednice. Kako bi se što lakše nosili s gubitkom svoga člana, članovi zajednice pripremaju svečanosti sahrane koje su popraćene različitim ritualima u raznim društvima. Pomoću rituala kriza smrti djeluje manje razorno na veze koje postoje među članovima društva. Uz to, rituali pomažu pojedincima da lakše prebrode trenutke najveće krize njihova života. Antropolozi razlikuju nekoliko vrsta rituala, a u ovom će radu težište biti na obredima prijelaza. Uz obrede prijelaza najčešće se spominje ime Arnolda Van Gennepa (Haviland, 2004: 364-367). Osim Van Gennepa, u sklopu antropologije smrti ističe se ime Roberta Hertza. Velik se broj istraživanja posmrtnih rituala temelji upravo na njihovim radovima. Pristupi koje su razvili vrlo su značajni za antropologiju smrti jer su upravo oni ponudili smjernice koje se mogu primijeniti kao obrazac svakog posmrtnog rituala. Kao najutjecajniji tekst u antropologiji smrti smatra se onaj Roberta Hertza – *A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death*. On smatra da se smrću nekog pojedinca potiču moralne i društvene dužnosti koje se, kulturalno predodređeno, provode na posmrtnim obredima (Robben, 2004: 9-10).

Većina društava sa Zapada pretpostavlja da je smrt jedinstveni događaj koji se pojavljuje samo jednom u životu pojedinca. S druge strane, postoje društva koja na smrt ne gledaju kao na nešto što se događa trenutačno, već smatraju da se smrt beskrajno puta ponavlja i označava prijelaz iz jednog oblika postojanja u drugi. Za takva su društva „život i smrt neraskidivo isprepleteni jer kao što smrt slijedi nakon života, tako život izvire iz smrti. Smrt je sjeme koje donosi život. Nije uništenje, već tranzicija. Onda kada staro tijelo prelazi u ništavilo, novo tijelo počinje dobivati oblik.“²² Hertz je svoju analizu temeljio upravo na takvim društvima te je iznio nekoliko središnjih ideja. Prva glasi da neka društva shvaćaju smrt kao proces, a ne kao trenutni događaj (Abramovitch, 2001). Druga ističe da

²² Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

neka društva smatraju smrt društvenim događajem koji je tek početna točka cjelokupnog obrednog procesa tijekom kojega pokojnik postaje pretkom. Treće, pojedina društva smatraju da su posmrtni obredi zapravo obredi inicijacije u društveni zagrobni život, a to se može smatrati nekom vrstom ponovnog rođenja (Palgi i Abramovitch, 1984: 388). Hertz se u svojoj analizi uvelike oslanjao na posmrtno običaje plemenskih društava s područja južne Azije. Pažnju je usmjerio na društvo Dayak s otoka Bornea u Indoneziji.

Za njih je karakterističan običaj dviju sahrana, odnosno oni dva puta zbrinjavaju ostatke svojih pokojnika. Glavni razlog zašto se obavljaju takvi dvostruki obredi, koji su često razdvojeni godinama, jest taj što se ljudima pripisuje dvostruka priroda. Odnosno, vjeruje se da ljudi posjeduju i tijelo i dušu pa je potrebno svaku komponentu zbrinjavati posebno. Tako se prva sahrana kod društva Dayak odnosi na zbrinjavanje tijela kako ne bi došlo do zagađivanja ili zaraza ispuštanjem plinova iz mrtvog tijela, ali i zbog toga što je s mrtvim tijelom potrebno postupati dostojanstveno (Abramovitch, 2001). Odnosno, kako navodi Hertz, a referirajući se na društvo Dayak, „tijelu je potrebno pružiti potrebu njegu i prikladno ga sahraniti, ne samo zbog higijenskih uvjeta već i zbog moralnih obveza“ (Hertz, 2004: 197). Drugom se sahranom nastoji otpremiti duša pokojnika u područje gdje prebivaju sve duše predaka i gdje duše nastavljaju živjeti i paziti na ljude. Navedenom strukturom dviju sahrana čini se paralela između raspadanja mrtvog tijela i sudbine duše (Abramovitch, 2001).

Kad nastupi smrt, članovi društva Dayak svoje pokojne okupaju, zatvore im oči, a tjelesne otvore začepi novčićima kako bi pokojnika zaštitili od zlih duhova. Tijelo se zatim polaže u zatvoren lijes kako se iz tijela ne bi oslobodila zla moć. Za vrijeme bdijenja udara se u gongove. Obitelj donosi pokojniku dva puta na dan njegov uobičajeni obrok, razgovaraju s pokojnikom te mu iskazuju poštovanje kao da je još uvijek živ. S pokojnikom se tako postupa jer se on i dalje smatra članom društva.²³

Nakon zbrinjavanja tijela nastupa posredan period tijekom kojeg je tijelo samo privremeno pokopano. Privremeno mjesto sahrane može se nalaziti u neposrednoj blizini pokojnikove

²³ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

kuće, ali se češće nalazi negdje duboko u šumi na području gdje se rijeka zalazi (Hertz, 2004: 198). Period između prve i završne sahrane traje od osam mjeseci do šest godina. Prosječno vrijeme trajanja je dvije godine. Svrha privremene sahrane je da se tijelo raspadne i da se kosti osuše.²⁴ „Takva transformacija nije samo fizičke prirode, već se njome mijenja značaj tijela, odnosno dolazi do pretvorbe u novo tijelo, a najvažnije od svega, takvo je stanje nužno da bi se omogućilo spasenje duše“ (Hertz, 2004: 202).

Nakon smrti duša ne odlazi odmah na svoju završnu destinaciju, kao što to nije slučaj ni s tijelom. Duša ostaje na zemlji u blizini tijela, ne odvaja se od tijela, već luta mjestima na kojima je pokojnik često prebivao. Duša ulazi u zemlju mrtvih tek u vrijeme druge sahrane. Do tada je prisutnost duše među živima obavijena mnogim tajnama. Čini se kao da u tom periodu prebiva na marginama dvaju svjetova. Ako se usudi ući u zagrobni život, izlaže se opasnosti jer se takve duše smatraju previše nametljivima. Na zemlji je duša isto tako često nametljiv gost, a njezina je blizina zastrašujuća. Stoga duša u tom periodu ne pronalazi svoje mjesto počinka, već joj je određeno da luta uokolo. Ne iznenađuje što se duša tijekom tog perioda označava kao zlobno biće.

Osim što luta okolo, duša ima obvezu nadgledati tugujuće članove svoje obitelji. Ako se članovi obitelji dostojanstveno ne pripreme za tugovanje ili ako ispravno ne ispunjavaju svoje dužnosti, onda im šalje nesreću i bolesti. Takvo stanje duše daje smisao složenom ponašanju onih koji tuguju, a kod kojih se miješaju osjećaji sažaljenja i straha. Pokojniku i njegovoj duši nastoje olakšati stanje te odustaju od namjera koje bi im mogle nanijeti štetu.²⁵ Stoga se može postaviti pitanje čime su ljudi motivirani onog trenutka kada, prilikom druge sahrane, dušu otpremaju u zagrobni život? Jesu li motivirani time da će dušu osloboditi lutanja i bolnog iščekivanja ili željom da se riješe prisutnosti duše koja im može nanijeti zlo (Hertz, 2004: 199)?

²⁴ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

²⁵ Upravo je ovaj Hertzov opis lutanja duše za vrijeme posrednog perioda kod društva Dayak motivirao Van Gennepa da godinu dana nakon objave Hertzovog rada objavi knjigu *Obredi prijelaza* gdje u sklopu liminalne faze govori o lutajućoj duši. O navedenom će biti više riječi u daljnjem tekstu.

Članovi društva Dayak pribojavaju se da duša pokojnika može biti gnjevna zbog loših radnji tijekom života pa nastoje umiriti dušu prikladnim organiziranjem perioda tugovanja. Iako su članovi obitelji glavni u organizaciji perioda tugovanja, ne sudjeluju sami u tome, već se uključuju i ostali članovi zajednice. Nakon smrti sve što je bilo u neposrednoj blizini pokojnika postaje nečisto pa se sve što je pokojnik posjedovao uništava. Uništava se sva njegova odjeća, kuća, drveće i sve ostalo što je posjedovao (Hertz, 2004: 200). Oni koji tuguju više ne žive kao ostali ili kao što su do tada živjeli. U periodu tugovanja moraju promijeniti svoje navike. Ne oblače lijepu odjeću, ne uljepšavaju se i ne jedu onu hranu koju konzumiraju svi ostali.²⁶ Period tugovanja iziskuje od članova pokojnikove obitelji da se izdvoje iz zajednice. Ne smiju napuštati selo ni primati posjete. Neki uopće ne komuniciraju s drugim članovima zajednice tijekom tog perioda (Hertz, 2004: 200). Može se zaključiti da obveza tugovanja uvelike utječe na njihov cjelokupni život.

Završni obred započinje onda kada se tijelo dovoljno raspadne, kada se duša potpuno odvoji od tijela i kada su oni koji tuguju na odgovarajući način iskazali svoju tugu i izvršili društvene obveze (Robben, 2004: 9). Za članove društva Dayak završna ceremonija ima tri svrhe. Najprije je potrebno sahraniti ostatke pokojnika, zatim osigurati duši uspješan odlazak u zemlju predaka i na kraju osloboditi članove obitelji od svih obveza tugovanja. Završnim se obredom dovršava separacija pokojnika od živih i osigurava se duši ulazak u zajednicu svetih predaka. Obred započinje ekshumiranjem tijela koje se ponovno donosi u selo. Ako kosti nisu u potpunosti čiste, potrebno je otkloniti ostatke mesa. Kosti se zamataju u novu odjeću i ponovno, ali sada posljednji put, polažu u lijes. Prijenos pokojnikovih ostataka od početnog do posljednjeg počivališta oslobađa pokojnika od samoće u koju je stavljen prilikom prve sahrane te mu se omogućava ponovno sjedinjenje s njegovim precima.²⁷ Društvo Dayak svoje pokojne sahranjuju u malim drvenim kućama. Takve kućice postojane su i do nekoliko godina, a u njima se sahranjuje više članova iste obitelji. Ne postoji točno određeno mjesto na kojem se te kućice moraju nalaziti (Hertz, 2004: 204).

²⁶ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

²⁷ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

Posljednjom sahranom završava patnja duše i pruža joj se mir. Duši se omogućava ulazak u novi dom gdje prebivaju duše predaka. Za prijelaz duše brinu se svećenici i svećenice. Oni izgovaraju magične recitacije, udaraju u bubnjeve i pozivaju nebeske duše da se vrate na zemlju. Te će duše odnijeti u zagrobni život duše na čekanju, žrtvovane životinje i dragocjenosti koje su se poklanjale pokojniku.²⁸ Članovi obitelji i svi oni koji su sudjelovali u posmrtnom obredu moraju se osloboditi od nečistoća koje su se vezale uz njih. Kroz rituale se nastoje osloboditi nečistoća koje je izazvala neposredna blizina smrti. To najčešće čine kupajući se u rijeci. Ponekad pomiješaju vodu i krv žrtvovanih životinja i njome svećenice pročišćavaju osobe koje plivaju prema obali. Osim kupanja, oblače novu odjeću i tek se tada vraćaju zajednici.

Sljedećih nekoliko dana obitelj organizira slavlje gdje se pleše, jede, pije i pjeva. Za društva s područja Indonezije karakteristično je da tijekom završne sahrane organiziraju velika slavlja. Pozvani su svi iz okolnih sela, a takav poziv se ne odbija. Žrtvuju se mnoge životinje, priprema se velika količina hrane, a članovi pokojnikove obitelji koji sve to organiziraju često imaju vrlo visoke troškove. U nekim se društvima takva slavlja ponavljaju svakih nekoliko godina. Priprema slavlja koje označava kraj posmrtnih obreda ujedno označava i završetak perioda tugovanja. Za one koji su tugovali to znači da više nisu izloženi opasnostima koje su im prijetile, konačno prekidaju sa smrću i zlim silama i ponovno se vraćaju svojem svakodnevnom životu (Hertz, 2004: 204-207). Slavljem se obilježava završetak opasnog perioda, odnosno, kako navodi Hertz, „završava mračno doba kojim je vladala smrt i započinje novo doba.“²⁹

²⁸ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

²⁹ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

7. VAN GENNEP I OBREDI PRIJELAZA

Hertz je, analizirajući posmrtno rituale društva Dayak, opisivao trostruku strukturu rituala – dvije sahrane razdvojene posrednim periodom. Takva je struktura rituala našla svoj odjek u radu Arnolda Van Gennepa. Naime, Hertz je u svojim zapažanjima opisivao ono što je Van Gennep kasnije nazvao liminalnim periodom. U tom liminalnom periodu, odnosno tranziciji – što su pojmovi koje sam Hertz nije upotrebljavao – Van Gennep je opisivao stanje i djelovanje duše nakon što osoba umre. U tom periodu opisuje dušu kao „onu koja se nalazi između dviju egzistencija, između svijeta živih i svijeta mrtvih, a zapravo ne pripada ni jednoj ni drugoj egzistenciji“ (Hicks, 2010: 264).

Van Gennep je dao vrlo veliki doprinos antropologiji smrti interpretirajući posmrtno rituale kao jedan od obreda prijelaza. Prema njegovim riječima „život svakog pojedinca u bilo kojem društvu obilježen je nizom obreda prijelaza“ (Robben, 2004: 10). Prijelaze kao što su rođenje, pubertet, vjenčanje i smrt označava kao krize života. Posmrtni rituali, kao i svi ostali obredi prijelaza, imaju tri stupnja. To su separacija ili odvajanje, tranzicija ili prijelaz te inkorporacija ili uključivanje.

Svaki od obreda prijelaza odvija se prema istome obrascu i svaki je obred sastavni dio životnog ciklusa čovjeka, iako je svaki drugačije objašnjen s obzirom na društvo i prigodu. Separacija podrazumijeva odricanje od prijašnjeg društvenog statusa. Takvo je odricanje potrebno kako bi se postigao novi društveni položaj u društvenoj strukturi. U posmrtnim obredima tu relativno kratku preliminarnu fazu karakterizira odvajanje onih koji tuguju od pokojnika.³⁰ Neki od simbola separacije prilikom smrti jesu polaganje tijela u grob, stavljanje tijela u lijes, spaljivanje kuće, nakita i svega što je pokojnik posjedovao³¹ (Van Gennep, 1960: 164).

³⁰ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

³¹ Sam Van Gennep navodi da se obred separacije pogrešno smatra najvažnijim obredom u slučaju smrti jer njegovi podatci pokazuju da se mnogo veće značenje pridaje tranziciji i inkorporaciji. Obreda separacije ima samo nekoliko i vrlo su jednostavni, dok tranzicija traje duže i može biti vrlo složena. Isto tako, obredi inkorporacije vrlo su široko razrađeni te im se pridaje mnogo pažnje (usp. Van Gennep, 1960: 146).

Tijekom obreda tranzicije ili liminalne faze pokojnik prelazi iz zemlje živih u zagrobni život. U mnogim se kulturama takva tranzicija smatra putovanjem na krajnju destinaciju koja može rezultirati ponovnim rođenjem, vječnim prebivalištem s precima, ponovnim sjedinjenjem s prirodom ili božanstvom ili potpunim zaboravom. U tom su periodu rituali raznih društava vrlo raznoliki i detaljno izloženi.³² Duše koje ostaju zarobljene u liminalnom području često se smatraju opasnima. Vjeruje se da takve duše lutaju i ponašaju se kao gladni duhovi jer im nitko nije omogućio prijelaz u zagrobni život. Takve duše čeznu za time da budu ponovno inkorporirane u svijet živih. Budući da se to ne može ostvariti, ponašaju se neprijateljski³³ (Abramovitch, 2001). Stoga ne čudi što se taj period opisuje kao sveto i opasno vrijeme. Pojedinač se, odnosno duša, tada nalazi između dvaju svjetova, između prijašnjeg stanja i nove sudbine koja ga očekuje. U tom periodu duša prolazi kroz transformaciju tako što napušta stari identitet i oblikuje novu ličnost.³⁴

Uz liminalnu se fazu često veže motiv kovanica, ali u različitim kulturama one imaju različite namjene. Primjerice, u Francuskoj je zadržan običaj da se uz pokojnika stavi najveća kovanica kako bi bio prihvaćen u drugom svijetu. U Grčkoj je novac potreban pokojniku kako bi pokrio troškove putovanja. Budisti u Japanu daju novac staroj ženi kako bi ih prevezla preko rijeke u zagrobni život (Van Gennep, 1960: 154). U Latinskoj se Americi vjeruje da u prijelazu duše u drugi svijet pomaže ako se na prozor stavi voda koja pokazuje duši svjetlost. Na prozor se može staviti i hrana, ali ako padne s prozora, onda to znači da duša pokojnika ne počiva. Hranu je potrebno odmah podići kako bi se pokojnikovoj duši dalo do znanja da ode na počinak (Lobar i sur., 2006).

U obred tranzicije spada tugovanje. Oni koji tuguju odvajaju se fizički i društveno od svih ostalih. Za njih je normalni društveni život zaustavljen, a takvo stanje traje onoliko dugo koliko je propisano od strane društva.³⁵ Isto navodi Van Gennep sljedećim riječima:

³² Primjerice, diljem Europe ljudi zaustavljaju sve satove u kući, ogledala okreću prema zidu, prekrivaju slike na zidovima, otvaraju vrata i prozore.

³³ Tako se ponašaju i duše umrle djece, kako to smatra Van Gennep.

³⁴ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

³⁵ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

„Tijekom tugovanja, živi članovi i pokojnici čine posebnu skupinu smještenu između svijeta živih i svijeta mrtvih. Koliko dugo će živi članovi ostati u toj skupini ovisi o stupnju njihove povezanosti s umrlom osobom“ (1960: 147).

Duše umrlih trebaju se odvojiti od živih i onih društvenih uloga koje su posjedovale u svojoj zajednici dok su bile žive. Kada to postignu, duše ulaze u postliminalnu fazu inkorporacije koja označava kraj njihovog putovanja i njihovo ponovno pojavljivanje u novom statusu (Abramovitch, 2001). Što se tiče simbola obreda inkorporacije, Van Gennep spominje obroke koji se pripremaju nakon pogreba, a čija je svrha povezati članove zajednice koji tuguju za pokojnikom. U ovu se kategoriju mogu ubrojiti i sveti plesovi i slavlja koja se organiziraju u čast pokojniku (Van Gennep, 1960: 165). Inkorporacija označava da su oni koji su tugovali ispunili sve obveze vezane uz posmrtni obred. Tek tada mogu nastaviti sa svojim uobičajenim životom.

Prema Van Gennepu, čovjekov je život niz separacija, tranzicija i inkorporacija. Smrt i ponovno rođenje periodički se ponavljaju tijekom života svakog pojedinca. Umiranje i ponovno rođenje slijedi jedno drugo. To je ciklus koji se izmjenjuje kao što se izmjenjuju godišnja doba u jednoj godini ili kao što se izmjenjuju mjesečeve mijene. Van Gennep navedeno potvrđuje sljedećim riječima: „Kako za grupe, tako i za pojedince, život sam po sebi podrazumijeva separaciju i ponovno sjedinjenje, promjenu oblika i stanja, umiranje i ponovno rođenje. Potrebno je djelovati i prestati djelovati, čekati i ponovno početi djelovati, ali na drugačiji način. Uvijek postoje novi počeci koje treba prijeći. Počeci ljeta i zime, počeci nove godine, novog mjeseca ili noći, počeci rođenja, adolescencije, sazrijevanja i odrasle dobi, početak smrti i, za one koji vjeruju, početak zagrobnog života.“³⁶

Van Gennep je, osim o obredima prijelaza, pisao i o konkretnim primjerima posmrtnih obreda i mogućim doživljajima zagrobnog života. Opisivao je društvo Kol iz Indije i društvo Haida. U nastavku će biti prikazana razmišljanja navedenih dvaju društava. Članovi društva Kol odmah nakon smrti tijelo pokojnika stavljaju na pod kako bi duša što lakše

³⁶ Preuzeto s:http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

pronašla put prema svijetu mrtvih koji se nalazi ispod zemlje. Tijelo pokojnika pere se i boji žutom bojom kako bi se otjerali zli duhovi koji žele zaustaviti dušu na putu prema svijetu mrtvih. Pokojniku se u usta stavljaju kolači od riže i srebrni novčići jer je to potrebno za uspješno putovanje u svijet mrtvih. Nakon zbrinjavanja tijela članovi obitelji i susjedi izražavaju žaljenje za pokojnikom. U pogrebnoj povorci žene plaču, a muškarci hodaju u tišini. Djeci i mladim djevojkama zabranjeno je sudjelovanje u povorci. Svaki muškarac nosi komad drveta koji će baciti na lomaču. Kad žene napuste obred, pali se lomača s tijelom. Kad se tijelo očisti od mesa, muškarci skupljaju kosti, stavljaju ih u zdjelu i sve zajedno nose u pokojnikovu kuću. Na putu do kuće bacaju rižu, a ispred kuće ostavljaju hranu u slučaju da se pokojnik vrati. Sve što je pokojnik imao u kući odnosi se na neko udaljeno mjesto jer se sve stvari smatraju onečišćenima. Zdjelu s pokojnikovim kostima polažu u jarak. Tada organiziraju slavlje na kojem se pjeva i pleše. Nakon toga svi se trebaju okupati kako bi se oslobodili nečistoća koje je uzrokovala blizina smrti.

U nastavku će biti prikazano kako članovi društva Haida pripremaju posmrtno obred i kako zamišljaju zagrobni život. Općenito postoje različita mišljenja o tome kako izgleda zagrobni život. Zamišlja se kao uzvišeno brdo omeđeno zidinama ili kao da se nalazi unutar velikog brda. Prilikom pripreme pokojnika za posmrtno obred, članovi društva Haida boje lice pokojnika, na glavu mu stave šešir i postavljaju ga u sjedeći položaj u kojem ostaje od četiri do šest dana. Svu hranu i piće bacaju u vatru, a sve bačeno pokojnik nosi sa sobom u drugi svijet. Svrha takvog obreda je osigurati pokojniku one stvari koje će mu biti potrebne na putovanju i u zagrobnom životu. Članovi obitelji iskazuju tugu tako da ošišavaju kosu i oboje svoja lica. Udovice obično poste deset dana i kupaju se svaki dan, ali ne umivaju lice.

Članovi društva Haida vjeruju da se u zagrobni život dolazi putem koji vodi do obale jednog zaljeva. Na drugoj strani te obale nalazi se zemlja u kojoj prebivaju duše. Kada osoba umire, može odlučiti u koje će selo na toj obali otići njezina duša. Oni koji tuguju pjevaju pjesme koje olakšavaju pokojnikovoj duši ulazak u selo. Kada duša dođe u željeno selo, traži svog supruga ili suprugu. To traje dugo jer je svakoj osobi točno određeno kojeg će supružnika upoznati. Prilikom dolaska u zemlju u kojoj prebivaju duše, priređuju se sveti plesovi i svi se zabavljaju. Iznad te zemlje živi gospodar koji vodi brigu o svemu, a naziva

se *Veliki Oblak Koji se Kreće (Great Moving Cloud)*. Nakon određenog vremena pokojnik oprema svoj čamac, prikuplja osobne stvari i odlazi u zemlju Xada. To označava njegovu drugu smrt, a prolazi i kroz treću i četvrtu. Do pete se smrti ponovno vraća na zemlju u obliku plave muhe (Van Gennep, 1960: 151-156).

8. KORELACIJA MEĐU OBREDIMA PRIJELAZA

Antropolozi su uočili da rituali smrti ponekad stoje u paraleli s nekim drugim ritualima koji se pojavljuju u životnom ciklusu čovjeka. Odnosno, smrt se uzima kao metafora za neke druge obrede. To se posebice odnosi na rođenje i sklapanje braka. Neka društva vjeruju da smrt pretpostavlja ponovno rođenje u drugom obliku i drugom svijetu, dok se rođenje ponekad doslovno smatra ponovnim rođenjem umrlih predaka (Abramovitch, 2001).

Antropolozi su također uočili korelaciju između smrti i sklapanja braka. Temom povezanosti posmrtnih i svadbenih običaja bavio se Loring M. Danforth. Analizirao je smrt kao obred tranzicije i dao je uvid u poklapanja koja postoje između svadbenih običaja i običaja koji se izvode prilikom posmrtnih obreda, prvenstveno na područjima ruralne Grčke (Palgi i Abramovitch, 1984: 392). Najviše je pažnje usmjerio na naricaljke koje se izvode na sahranama, a koje su vrlo slične pjesmama koje se izvode na svadbama. Uočio je da su tekstovi pjesama i njihova osnovna melodija potpuno isti, bez obzira izvode li se na svadbi ili sahrani. Jedino se razlikuju u tome što je stil pjesama na svadbama snažniji, energičniji i veseliji, a sama melodija je složenija, dok je na sahranama stil pjesama tmurniji i suzdržaniji (Danforth, 2004: 157).

Odgovor na pitanje zašto postoji takva sličnost u izvođenju obreda koji su u srži vrlo različiti, zapravo je prilično jednostavan. Izvođenje pjesme, bilo na svadbi ili na sahrani, odnosi se na isti događaj – na separaciju. Kada se pjeva na svadbi, pjesma označava trenutak kada mlada napušta svoj dom i obitelj kako bi postala članicom obitelji svog budućeg supruga. Prilikom sahrane pjesma obilježava trenutak u kojem pokojnik napušta članove svoje obitelji i zajednice. Kako udaja kćeri predstavlja za njezine roditelje tužan događaj jer odlazi od njih, isto tako i smrt osobe predstavlja tužan događaj za članove njegove zajednice. Njihovi odlasci izazivaju osjećaj tuge, stoga ne čudi što se iste pjesme pjevaju i na svadbama i na sahranama (Palgi i Abramovitch, 1984: 392).

Ono što je Danforth nastojao pokazati jest da u nekim područjima Grčke postoji velika sličnost između pjesama koje se izvode na svadbama i pjesama koje se izvode na sahranama. Osim toga, zaključio je da sličnost između svadbenih pjesama i naricaljki čini

samo jedan aspekt puno veće analogije koja postoji između svadbenih i posmrtnih običaja u grčkoj kulturi. Van Gennep i Hertz također su uočili da postoje sličnosti među svadbenim i posmrtnim obredima u kulturama diljem svijeta. Smrt i brak također smatraju obredima prijelaza u kojima separacija čini vrlo važnu temu (Danforth, 2004: 157-158).

9. DRUŠTVENI STATUS PREMINULE OSOBE

Pojava kritičnog trenutka ne utječe samo na pojedinca, već i na život cjelokupne zajednice. Kako bi se spriječilo da određena kriza nanese preveliku štetu zajednici, ljudi se okupljaju i održavaju ceremonije u duhu krize koja ih je pogodila. Takvim ceremonijama ljudi nastoje održati pozitivne međusobne veze te ponovno uspostaviti ravnotežu u djelovanju zajednice³⁷ (Haviland, 2004: 367). Ipak, ponekad pojava kritičnog trenutka nema nikakvo značenja za društvo. Dok neka društva određeni događaj smatraju krizom, postoje društva koja to ne smatraju. Takvi događaji ne pogađaju ni pojedince ni ne narušavaju stabilnost unutar zajednice.

Utjecaj koji smrt ima na društvo izravno je povezan s društvenim statusom koji je imao pokojnik i s načinom smrti. Iznenađna i nasilna smrt neke bitne osobe može onesposobiti cijelo društvo, dok prirodna smrt nekog stranca koji živi na društvenoj margini može proteći posve nezapaženo (Abramovitch, 2001). Kada umre osoba koja je bila izuzetno bitna za zajednicu i koja je u njoj imala vodeću ulogu, tada se na smrt gleda kao na razornu. Kako kaže Hertz, „emocije koje se javljaju kada netko umre prilično se razlikuju u intenzitetu s obzirom na društveni status pokojnika. U slučaju smrti vođe ili osobe na visokom položaju, istinska panika uzima maha u grupi. S druge strane, smrt nekog stranca, roba ili djeteta bit će gotovo nezamijećena. Prilikom takve smrti ne javljaju se nikakve emocije i nema povoda za pripremom pogrebnih obreda“ (Palgi i Abramovitch, 1984: 389). Najočitiiji primjeri smrti vrlo bitnih osoba pogrebni su rituali i pokapanja egipatskih vladara u piramidama. No sasvim je suprotna situacija kada umre neki stranac, a ponekad čak i dijete. Njihove su smrti gotovo neprimjetne. Budisti vjeruju da djeca umiru zbog loše karme. Odnosno, vjeruju da djeca koja umru nisu napravila dovoljno dobra u prethodnom životu (Lobar i sur., 2006). U dijelovima svijeta gdje prevladava visoka stopa smrtnosti smrt novorođenčeta, zbog toga jer se ono ne smatra društvenom osobom, ne zahtijeva organiziranje posmrtnih obreda niti tugovanje za djetetom. Ožalošćeni roditelji najčešće svoje emocije izražavaju u privatnosti bez obreda. Primjerice, društvo Kaliai iz West New

³⁷ Govorimo li o krizama koje pogađaju zajednice, a ne pojedine članove takvih zajednica, tada govorimo o obredima pojačavanja (usp. Haviland, 2004: 366).

Brittaina ne održava pogrebne obrede za djecu koja prije smrti nisu bila sposobna razgovarati i raspravljati o svojim snovima. Upravo zbog toga djeca se ne smatraju potpunim ljudskim bićem, odnosno društvenom osobom i stoga se za njih ne održavaju pogrebni obredi (Abramovitch, 2001). Van Gennep također govori u kojim se slučajevima ne pripremaju pogrebni obredi za djecu. Ne pripremaju se za onu djecu koja prije smrti nisu bila krštena ili kojima roditelji još uvijek nisu dali ime. Takve duše nikada ne ostvaruju mogućnost ulaska u svijet mrtvih pa se djeca nastoje ponovno inkorporirati u svijet živih. Budući da u tome ne uspijevaju, prema svijetu i ljudima ponašaju se neprijateljski. Zbog toga takve duše često izražavaju želju za osvetom. Stoga ne čudi što Van Gennep kao najopasnije smrti navodi upravo one male djece (Van Gennep, 1960: 160-161).

Od navedenih se primjera potpuno razlikuje društvo Kanuri iz Sudana. Među članovima tog društva niti jedna smrt nije nezamijećena. Pojava krize smrti na neki način pogađa sve članove, bez obzira je li umrlo dijete, starac, vođa društva ili tek jedan njihov član. Kod njih smrt neke osobe poveže sve članove zajednice. Bez obzira na to kakve razlike postojale među ljudima, svi oni dolaze na sahranu jer je pokojnik ili član obitelji ili prijatelj ili jednostavno član zajednice. Ne prisustvovati sahrani njima je nezamislivo. To je uvijek trenutak kada se iskazuje poštovanje pokojniku, a takvom prigodom jačaju veze između onih koji tuguju i cijele zajednice.³⁸

Robert Blauner bavio se pitanjem smrti u modernim i predindustrijskim društvima. Zaključio je da u modernom dobu smrt manje utječe na zajednicu, dok posljedice smrti imaju ozbiljniji učinak na pojedince koji tuguju. Blaunerova osnovna premisa je da su dob i društveni status preminule osobe glavni čimbenici kada se govori o društvenom utjecaju smrti.³⁹ Isto kao i Hertz, smrt smatra razornom kada se dogodi osobama koje su najrelevantnije za održavanje funkcionalnih i moralnih aktivnosti u društvu. U kojem će opsegu smrt pojedinca utjecati na cjelokupno društvo ovisi o tome koliko je pokojnik bio

³⁸ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

³⁹ Osim čimbenika dobi i društvenog statusa, Bendann navodi još i spol, stupanj obrazovanja, društvenu organizaciju, fizičko stanje preminuloga, moralna i religijska uvjerenja, koncepciju mitova te vjerovanja u oblik života nakon smrti (usp. Palgi i Abramovitch, 1984: 388). U nastavku će biti iznesen detaljniji prikaz čimbenika koji utječu na shvaćanje smrti u odraslih i djece.

prisutan u životu društva. U modernim društvima smrt je fenomen koji je karakterističan za stare ljude koji su odavno u mirovni, koji su obavili svoju roditeljsku ulogu i žive izolirano od svoje obitelji. Zato njihova smrt nije razorna za društvo (Palgi i Abramovitch, 1984: 404-405).

Oblici i razmjeri tugovanja također se mogu pripisati strukturalnim razlikama u društvima. Čini se da je tugovanje u manjim i jače povezanim društvima drugačije od tugovanja u velikim i slabije povezanim društvima. U manjim zajednicama, primjerice u selima, članovi se ne identificiraju samo s članovima nuklearne obitelji, kao što je to slučaj u većim zajednicama, već se oni identificiraju i s članovima izvan svoje nuklearne obitelji. U manjim zajednicama odrasle osobe ne brinu samo za svoju djecu, već i za svu drugu. Stoga kad umru roditelji nekog djeteta, drugi odrasli preuzimaju odgovornost za djecu koja su ostala bez roditelja. U većim zajednicama, primjerice u velikim gradovima, većina individualnih slučajeva smrti ne utječe značajno na društveni sustav pa i tugovanje gubi društveno značenje i postaje stvar pojedinačnih obitelji.⁴⁰

⁴⁰ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

10. TUGA I TUGOVANJE

Mnoge kulture čine razliku između tuge i tugovanja pa tim pojmovima pridaju različite definicije. Uz radost, strah, ljutnju, gađenje i iznenađenje, tuga spada među osnovne emocije. Određuje se kao subjektivno stanje, kao skup emocija koje se javljaju spontano. U kontekstu smrti, tuga se definira kao primarna emocionalna reakcija koja se javlja kao odgovor na gubitak voljene osobe.⁴¹ Tuga se obično povezuje sa stanjima kao što su melankolija, jad, depresivnost, nesigurnost, apatija, nemir, očaj, panika, sram, bezvoljnost, besciljnost, mučnina, osjećaj krivnje, tjelesna i duševna iscrpljenost (Štengl, 2011: 174). Govoreći o tuzi na biološkoj razini, može se reći da je takva emocija univerzalna. Određuje se kao instinktivan odgovor koji se oblikovao tijekom evolucijskog razvoja.⁴² Pritom je nezaobilazno postaviti pitanje: Tuguju li životinje? Provodila su se mnoga istraživanja kako bi se odgovorilo na navedeno pitanje. Neki od zaključaka takvih istraživanja bili su da neke životinje pokazuju suosjećanje prema svojim uginulim članovima. Postoje zapažanja da se neki primati i ptice ponašaju na jednak način na koji se ponašaju ljudi prilikom smrti ili gubitka. Mnogo je pozornosti pridano proučavanju slonova za koje se smatra da tuguju kada ugine jedan njihov član. Svoju tugu pokazuju tako da podižu kosti svojih uginulih članova, pridržavaju ih surlama, nose uokolo, a zatim vraćaju na ono isto mjesto gdje su uginuli (Varisco, 2011).

Tugovanje se definira kao skup rituala ili ponašanja koje je pod utjecajem nečijih uvjerenja, religijskog svjetonazora i cjelokupnog kulturnog konteksta. Zapravo, tugovanje propisuje kultura, odnosno društvo. Univerzalna je pojava koja se javlja u svim kulturama. Neka su istraživanja pokazala da su individualna iskustva tugovanja ljudi slična u raznim kulturama. Takva je tvrdnja istina čak i kada se uzme u obzir postojanje kulturalno drugačijih obreda tugovanja, tradicija i bihevioralnog pokazivanja tugovanja. Tugovanje ukazuje na vanjsko proživljavanje tuge, odnosno na javno pokazivanje tuge.⁴³ Kao što se može uočiti iz dosad navedenoga, tuga se gotovo u potpunosti oslanja na emocije, a tugovanje na radnje. Ipak,

⁴¹ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

⁴² Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

⁴³ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

takvo razlikovanje između navedenih pojmova nije poznato u svim kulturama pa često postoje poteškoće kada je potrebno razlikovati ta dva pojma.⁴⁴

Nancy Scheper-Hughes otišla je korak dalje u tumačenju toga da se tugovanje smatra proizvodom kulture. Naime, ona je iznijela činjenicu da nije samo tugovanje, već da je i tuga proizvod kulture (Robben, 2004: 9). Iz antropološke je perspektive proučavala način života žena i njihove djece iz Alto do Cruzeiro, grada koji se nalazi na području sjeveroistočnog Brazila. Za to je područje karakteristično da svaka žena rađa mnogo djece, a stopa smrtnosti djece vrlo je visoka.⁴⁵ Upravo je na primjeru Alto žena nastojala potkrijepiti tvrdnju da se i tuga, a ne samo tugovanje, oblikuje življenjem u određenoj kulturi i pripadanjem određenom društvu.

Scheper-Hughes pokušala je otkriti zašto u navedenom području Brazila umire velik broj djece. Neki od razloga su siromaštvo, nedostatak hrane i zagađena voda. Roditelji svojoj djeci ne mogu priuštiti prikladnu obuću i odjeću, a djeca ne dobivaju potrebnu medicinsku skrb. Često se kao razlog visoke stope smrtnosti djece spominje njihovo zanemarivanje. Radi se o tome da se roditelji ne mogu brinuti o svojoj djeci zbog posla. Roditelji su, a pogotovo majke, prisiljeni na obavljanje teškog i mukotrpnog posla kako bi mogli prehraniti svoju djecu. Kako im nema tko paziti djecu kada su oni odsutni, ostavljaju ih same u kući jer moraju odlaziti na posao. Iako se mole da im djeca budu živa kada se nakon posla vrate kući, često se događa da ona umru, i to najčešće od gladi (Scheper-Hughes, 2004: 179). Ponekad se majkama čak i savjetuje da ostave novorođenčce da umre jer se ne mogu brinuti za njega, a svejedno će uskoro opet biti trudne i roditi. Stoga ne čudi što je smrt novorođenčeta u tom društvu postala rutina.⁴⁶

Ponekad se događa da majke smrt svojeg djeteta smatraju blagoslovom ili velikim olakšanjem zbog vjerovanja da djeca anđeli postižu sreću na nebu. Stoga se nakon smrti osjećaju slobodno i neopterećeno. Ipak, majke nisu u potpunosti hladne i bezosjećajne jer

⁴⁴ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

⁴⁵ Preuzeto s: <http://www3.gettysburg.edu/~dperry/Class%20Readings%20Scanned%20Documents/Intro/Scheper-huges.pdf>

⁴⁶ Preuzeto s: <http://www3.gettysburg.edu/~dperry/Class%20Readings%20Scanned%20Documents/Intro/Scheper-huges.pdf>

često žale zbog smrti djeteta izražavajući pritom sram zbog toga što moraju gledati svoju djecu kako pate i umiru. Ono što se uočava jest to da je njihovo sažaljenje potpuno drugačije od osjećaja tuge, žalosti, depresije ili čežnje za izgubljenom ili umrlom voljenom osobom kakvo je ustaljeno u zapadnim društvima. Ono što je karakteristično za to društvo jest to što majke ne tuguju za umrlom djecom i ohrabruje ih se da ne plaču zbog mišljenja da majčine suze sprečavaju odlazak djece u nebo. Smatraju da kada dijete umre, ono više nije ljudska osoba već mali anđeo koji želi napustiti ovaj svijet i pronaći put u drugi svijet. Dijete anđeo mora se penjati po tom putu koji je mračan, a majčine suze mogu mu otežavati prolaznost jer upravo suze čine taj put skliskim i vlaže nježna krila malih anđela zbog čega ona postaju teška i ne mogu letjeti. Stoga majke radije ne izražavaju tugu i ne plaču već zamišljaju svoju djecu kako ih paze s neba. Scheper-Hughes to naziva *smrt bez plakanja* (Scheper-Hughes, 2004: 186-189). Nakon što pokopaju svoju djecu, majke više ne posjećuju njihove grobove. Za njih smrt postaje svakodnevni događaj koji ih ne pogađa jer je to *samo* smrt djeteta.⁴⁷

U Alto de Cruzeiro ljudi su navikli da umire puno male djece. Navikli su da žene rađaju puno djece pa ih njihova smrt ne pogađa. Članovi društva svakodnevno se susreću s navedenim situacijama i takve su događaje prihvatili kao rutinu. Iako Scheper-Hughes navodi da osjećaju tugu i da tuguju, uočava se da se ta tuga i izražavanje tugovanja razlikuje u nekim drugim kulturama. Upravo je zato Scheper-Hughes izvela zaključak da kultura, osim tugovanja, oblikuje i tugu.

⁴⁷ Preuzeto s: <http://www3.gettysburg.edu/~dperry/Class%20Readings%20Scanned%20Documents/Intro/Scheper-huges.pdf>

11. ISKUSTVA TUGOVANJA

U svakoj kulturi postoje smjernice koje određuju način na koji je potrebno postupati kada osoba umre. Većina ljudskih ponašanja, pa tako i običaji vezani uz smrt, prenose se s roditelja na djecu. Sva ponašanja pojedinac nauči time što je član određenog društva. Društvo određuje kako treba postupati s tijelom, raspolagati s pokojnikovim ostacima te kako se trebaju ponašati najbliži članovi obitelji pokojnika tijekom perioda tugovanja.⁴⁸

Tugovanje je proces koji podrazumijeva nekoliko činjenica. Prvo, tugovanje traje pa je potrebno strpljenje kako bi ono uspješno završilo. I dok neki autori govore o tome da je teško odrediti trajanje procesa tugovanja jer je on individualan za svaku osobu te nema ispravnog odgovora na pitanje kada završava proces tugovanja (Worden, 2005: 45), drugi navode da je početak i završetak perioda tugovanja točno određen te da trajanje tog perioda ovisi o tome kolika je povezanost postojala između pokojnika i onih koji tuguju. Pravilo nalaže da period tugovanja traje duže što je povezanost bila jača.⁴⁹ Upravo takva kulturalna i društvena pravila koja nameću ograničenja u procesu tugovanja čine vrlo veliku štetu tugujućima. Pravila se nameću i u samom izražavanju tuge. Kako je to emocija koja uz sebe veže negativan predznak, može se dogoditi da na osobu djeluje toliko snažno da ona u određenim trenucima reagira na neprimjeren način. Stoga je izražavanje tuge društveno predodređeno i podliježe strogo procesu socijalizacije (Štengl, 2011: 174).

Govoreći o tugovanju iz dviju perspektiva, iz antropološke i pedagoške, uočavaju se dvije bitne razlike koje se tiču trajanja perioda tugovanja. Tako je stajalište antropologa da se trajanje i intenzitet procesa tugovanja razlikuje prema tome koja kulturalna uvjerenja prevladavaju u određenom društvu te da se ono može točno odrediti. S druge strane, pedagozi su mišljenja da je vjerojatnije kako vremensko razdoblje procesa tugovanja nije moguće odrediti. U ovome se radu prihvaćaju oba stajališta i nude se argumenti u prilog ili protiv iznesenih činjenica.

⁴⁸ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

⁴⁹ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

Proces tugovanja kod nekih osoba traje dulje, kod nekih kraće, a kod nekih nikad ne prestaje. Nikad ne prestaje kod onih osoba koje nisu završile konačnu fazu oporavka, odnosno kod osoba koje nisu izvršile sve zadatke u procesu tugovanja (Worden, 2005: 45). Potrebno je poštivati brzinu odvijanja tugovanja bilo koje osobe i ne požurivati ili usporavati sam proces.

Nadalje, proces tugovanja obično nije linearan, odnosno ne može se od osobe očekivati da će pokazivati linearan pad ili linearan uspon tijekom procesa tugovanja. Takvo nešto može se uočiti kada se gleda kompletan proces tugovanja, ali kada se gledaju njegova pojedinačna razdoblja, najčešće se zapažaju skokovite izmjene razdoblja pogoršanja i poboljšanja u tugovanju. Treće, tugovanje se smatra transakcijskim procesom jer postoje čimbenici koji utječu na to kako će se sam proces odvijati, koliko će dugo trajati, a, naposljetku, kako će završiti. Takvi se čimbenici mogu svrstati u tri velike skupine od kojih se jedna odnosi na osobine pojedinca, druga na osobine samog gubitka, a treća na osobine okoline (Arambašić, 2008: 195). Osim čimbenika koji utječu na tijek procesa tugovanja, svaka osoba na sebi svojstven način reagira i iskazuje emocije kada sazna da je umro netko njoj blizak pa se mogu izdvojiti različite reakcije na smrt. Proces tugovanja može se odvijati uobičajeno i u određenom trenutku završiti ili pak se u njegovom odvijanju može nešto zakomplicirati. Na temelju toga razlikuje se nekoliko vrsta tugovanja, a ističu se normalno, preuranjeno i komplicirano tugovanje. O svemu navedenom bit će riječi u sljedećim poglavljima.

11.1. Reakcije ljudi na gubitak

Smrt često pretpostavlja intenzivno emocionalno stanje pa mnoga društva tijekom perioda tugovanja dopuštaju ili čak zahtijevaju da se tuga izražava. Jačina i trajanje takvog izražavanja emocija razlikuje se od društva do društva. Ono što je zajedničko većini društava diljem svijeta jest to da se uobičajene aktivnosti njihovih članova ograničavaju ili

odgađaju sve dok se ne ispune obveze koje se tiču perioda tugovanja.⁵⁰ U svim društvima postoje pravila o tome kako se emocije koje se vežu uz tugovanje trebaju pokazivati i kako se treba s njima nositi. Primjerice, u nekim kulturama onima koji tuguju dopušteno je razgovarati s pokojnikom dok se u drugim kulturama čak ni ime pokojnika nikada ne smije izgovoriti.⁵¹

Ljudi različito reagiraju na gubitak i smrt. Načini reagiranja ovise o dobi, spolu, individualnim osobinama, uvjetima u kojima se živi, pruženoj ili uskraćenoj podršci. Postoji mnoštvo različitih reakcija, a može se govoriti o onima koje su općenito zajedničke svim ljudima i o onima koje se smatraju manje uobičajenima. Reakcije na gubitak i smrt mogu se svrstati u četiri podvrste. Tako se razlikuju emocionalne, misaone, tjelesne i ponašajne reakcije. U emocionalne se reakcije ubrajaju tuga, ljutnja, osjećaj krivnje, samooptuživanje, tjeskoba i strah, osjećaj usamljenosti i bespomoćnosti, čežnja i olakšanje. Misaone su reakcije šok i nevjerica, zbunjenost, gubitak kontrole, razmišljanje o umrlome, fantazije o umrlome, poteškoće s koncentracijom, pamćenjem, učenjem i prisjećanjem, zabrinutost. „Praznina“ u želucu, „stezanje“ u prsima i grlu, bol, pritisak u grudima, osjetljivost na zvukove, teškoće s disanjem, mišićna slabost, suha usta, stalne glavobolje, vrtoglavica, pospanost i umor odgovaraju tjelesnim reakcijama. Posljednju skupinu čine ponašajne reakcije kao što su poremećaji navika spavanja i hranjenja, povlačenje od ljudi, plakanje, stalni odlasci na mjesta koja podsjećaju na umrloga, vođenje brige o stvarima koje su pripadale umrlome, traženje pravde i krivca za nečiju smrt (Profaca i Puhovski, 2007: 3-4). U nastavku će biti detaljnije opisane neke od reakcija koje se odnose na osjećaje i ponašanja, a koje su uobičajene nakon gubitka.

Žalost je najčešći osjećaj povezan s gubitkom. Nije nužno, ali često se izražava plakanjem. Nakon gubitka ljudi često osjećaju ljutnju koja obično proizlazi iz osjećaja frustracije zato što nije bilo moguće učiniti nešto da se smrt spriječi. Kod gubitka i smrti postoji sklonost pojavljivanja osjećaja bespomoćnosti, osjećaja da se ne može nastaviti živjeti bez preminule osobe. Oni koji se suočavaju s gubitkom često osjećaju krivnju i grižnju savjesti

⁵⁰ Preuzeto s: http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf

⁵¹ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

jer nisu bili dovoljno dobri prema umrloj osobi ili smatraju da su na neki način odgovorni za smrt. Takvi su osjećaji obično iracionalni. Tjeskoba može varirati od blagog osjećaja nesigurnosti do snažnih osjećaja paničnih napada. Najčešće se javlja jer preživjele osobe smatraju da neće moći nastaviti živjeti nakon smrti bliske osobe, a i njihovom smrću povećavaju svijest o vlastitoj smrtnosti. Nakon smrti bliske osobe ljudi se mogu osjećati usamljeno, umorno i bespomoćno. Šok se najčešće javlja u slučaju iznenadne smrti. Čežnja je normalna reakcija na gubitak, a kada se ona počinje smanjivati, to označava da se proces tugovanja približava završetku. Ljudi ponekad osjećaju oslobađanje i olakšanje, pogotovo ako je preminula osoba patila od duge ili teške bolesti. Neki izvještavaju i o nedostatku osjećaja, odnosno nakon gubitka osjećaju se umrtvljeno, ukočeno. Ovakvo se stanje javlja vjerojatno kao zaštita od poplave osjećaja koji bi se mogli javiti nakon saznanja o gubitku.

Sve su navedene reakcije karakteristične i kod djece i kod odraslih. U daljnjem će tekstu biti detaljnije iznesene činjenice koje se odnose isključivo na dječje reakcije. Kao što je već rečeno, sve su navedene reakcije uobičajene prilikom gubitka i smrti bliske osobe. Međutim, kada bilo koja od navedenih reakcija traje izrazito dugo i kada su te reakcije vrlo intenzivne, onda je riječ o kompliciranom tugovanju. Osim kompliciranog tugovanja, još se govori i o preuranjenom te o normalnom tugovanju (Worden, 2005: 11-15). U nastavku će biti više riječi o navedenim vrstama tugovanja.

11.2. Vrste tugovanja s kojima se ljudi suočavaju

Suočavanje sa smrću obično nije lagan proces. Ne postoji točno određen popis stvari koje je potrebno učiniti kako bi se ljudi uspješno suočili sa smrću. Način na koji će pojedinac tugovati ovisi o njegovoj osobnosti i o vezi koju je imao s preminulom osobom. Među ljudima postoje mnoge individualne razlike u iskustvima tugovanja. Većina će ljudi iskusiti normalno tugovanje i s takvim će se tugovanjem dobro nositi. Neki će iskusiti žešće reakcije tugovanja i bit će im potrebna neka vrsta stručne pomoći.⁵² Kao što je prethodno rečeno, najčešće se govori o preuranjenom, normalnom i kompliciranom tugovanju.

⁵² Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

Preuranjeno se tugovanje javlja kada se gubitak ili smrt očekuju, odnosno naslućuju. Najčešće se javlja u krugu obitelji čiji član umire. Osoba koja umire također može iskusiti ovaj oblik tugovanja. Preuranjeno se tugovanje temelji na mnogim simptomima koji se javljaju i u procesu tugovanja nakon gubitka. Definira se kao skup kognitivnih, emocionalnih, kulturalnih i socijalnih reakcija koje se javljaju zbog očekivane smrti, a mogu je iskusiti i umiruća osoba i članovi obitelji umiruće osobe. Neki od simptoma koji se vežu uz preuranjenu smrt jesu depresija, povećana zabrinutost za umiruću osobu te pokušaji prilagođavanja posljedicama smrti.

Preuranjeno tugovanje osigurava članovima obitelji potrebno vrijeme za postupno proživljavanje gubitka. Pojedinci imaju mogućnost dovršiti nezavršene poslove s umirućom osobom, primjerice pozdraviti se s njom. Postoji nekoliko pogrešnih shvaćanja preuranjenog tugovanja. Ponekad se smatra da je ono normalno tugovanje, ali koje počinje prerano. Isto tako, pogrešno se smatra da postoji određena količina tugovanja koja se može iskusiti, što implicira da će količina tugovanja koja se iskusila tijekom predviđanja nečije smrti smanjiti količinu preostalog tugovanja koje će nastupiti nakon smrti.

Normalno ili uobičajeno tugovanje započinje ubrzo nakon gubitka. Uz takvo se tugovanje vežu emocionalne reakcije kao što su emocionalna ukočenost, odnosno neosjetljivost, zatim šok, nevjerica ili poricanje koje često nastupa odmah nakon smrti, posebice ako je smrt neočekivana. Često se javlja anksioznost zbog separacije od voljene osobe. To dovodi do čežnje za umrlom osobom te zaokupljanjem misli i stvaranjem živih slika o voljenoj osobi. Uz takvo tugovanje javlja se i često plakanje, stalni snovi ili iluzije, a ponekad i halucinacije o pokojniku. Osobe koje tuguju traže stvari ili odlaze na ona mjesta koja ih podsjećaju na pokojnika. Neki od onih koji tuguju iskusit će ljutnju, prosvjedovat će protiv stvarnosti gubitka te će se izmjenjivati periodi kada će biti žalosni, očajni, kada će imati problema s nesanicom, kada će osjećati krivnju, umor ili gubitak interesa te će izaći iz svoje svakodnevne rutine. Mnogi će doživljavati vrlo intenzivne, vremenski ograničene nalete

tuge. S vremenom će oni koji tuguju početi uočavati kako se simptomi tugovanja smanjuju i kako njihov intenzitet slabi, a trajanje se skraćuje.⁵³

Tugovanje može ponekad krenuti pogrešnim smjerom pa proces tugovanja postaje ili otežan ili nikada ne završava. Takvo se tugovanje naziva komplicirano, a prouzrokuje ga niz čimbenika. To je ponajprije osobnost pojedinca koji se suočava s gubitkom, primjerice ako je osoba sklona depresiji. Vlastito iskustvo prethodnog teškog gubitka također može uzrokovati komplicirano tugovanje. Zatim se spominju okolnosti u kojima se gubitak dogodio, a to je najčešće iznenadna smrt te društveni činitelji, odnosno kada sam proces tugovanja nije prihvaćen u društvenoj zbilji (Štengl, 2011: 179). Komplicirano se tugovanje označava različitim nazivima kao što su patološko, nerazriješeno ili otežano tugovanje. Kakvi se god nazivi upotrebljavali, definicija takvog tugovanja uvijek je ista, a glasi da je „ono pojačavanje tuge do razine na kojoj je osoba shrvana, pribjegava neadaptivnim ponašanjima, ili trajno ostaje u stanju žalosti bez napredovanja procesa tugovanja prema završetku. Uključuje procese koji se ne pomiču postupno prema asimilaciji ili prilagodbi već, umjesto toga, dovode do stereotipnog ponavljanja ili izraženih prekida zacjeljivanja“ (Worden, 2005: 89).

Komplicirano se tugovanje dijeli na četiri podvrste. U svakoj se od njih javljaju one reakcije tugovanja koje se smatraju potpuno suprotnima reakcijama normalnog tugovanja. Kada je kod osobe uočeno produženo zadržavanje simptoma tugovanja tada je riječ o *kroničnom tugovanju*. Karakterizira ga nesposobnost osobe da prihvatiti gubitak jer ne želi prihvatiti činjenicu da je gubitak nepovratan.⁵⁴ *Pretjerano tugovanje* karakteriziraju ekstremno intenzivni naleti tuge ili atipični simptomi koji dovode do toga da se osoba ponaša na društveno neprihvatljiv način. Takav oblik tugovanja smatra se neprimjerenim, a može prerasti u depresiju, anksiozni poremećaj sa snažnim obilježjem tjeskobe, fobiju od smrti, socijalnu fobiju ili agorafobiju. Osobe koje pate od pretjeranog tugovanja zbog gubitka bliske osobe sklone su uzimanju droga ili velike količine alkohola. Kod *odsustva tugovanja* osobe ne pokazuju reakcije koje se očekuju kad im umre netko blizak. Kako se

⁵³ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

⁵⁴ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

osobe ne suočavaju s gubitkom na izravan način, traže alternativne načine tugovanja. Odnosno, traže simptome koji nisu emocionalni, ali koji im odgovaraju trajanjem i intenzitetom te se putem takvih simptoma suočavaju s gubitkom. To se očituje u dva oblika. Jedan je stvaranje tjelesnih simptoma kao što su snažna bol ili simptomi bolesti koji su slični onima koje je trpjela preminula osoba. Drugi je oblik stvaranje simptoma neprimjerenog, odnosno antisocijalnog ili delikventnog ponašanja (Štengl, 2011: 180-181). Kod *odgođenog tugovanja* simptomi tuge, čežnje ili šoka javljaju se mnogo kasnije nego što je uobičajeno. Obično pogađa one osobe koje teško izražavaju emocije.⁵⁵ Takav se oblik tugovanja javlja zato što se u vrijeme samog gubitka tuga nije dovoljno izrazila jer tada ili nije bilo prikladno izražavati tugu ili osoba nije imala podršku okoline ili je morala brinuti za druge osobe koje su tugovale. Osim toga, neke osobe možda su već iskusile veliki gubitak, a svjesnost njihovog teškog nošenja s prethodnim gubitkom može rezultirati zaustavljanjem trenutnog tugovanja. Odgođeno tugovanje može se javiti i kada osoba u svojoj podsvijesti procjeni da bi se teško nosila s gubitkom. Sve su to razlozi zašto se tuga potiskuje na neko vrijeme, a zatim se naknadno javlja (Štengl, 2011: 180).

11.3. Čimbenici koji utječu na način tugovanja ljudi

Iako su se tijekom izlaganja već spominjali neki aspekti ove teme, u nastavku slijedi prikaz čimbenika koji utječu na to kako će pojedine osobe prihvatiti smrt bliske osobe, kako će reagirati na smrt i kako će tugovati. Razlikuju se tri kategorije koje pobliže opisuju kako se ljudi suočavaju s gubitkom. Prva je *situacijska* koja se odnosi na okolnosti pod kojima je osoba umrla, odnosno tiče se toga je li nečija smrt bila očekivana ili iznenadna i neočekivana. Poznato je da neočekivana smrt ima ozbiljnije tjelesne i psihološke posljedice od očekivane smrti. Sljedeća je kategorija *osobnosti* koja se odnosi na osobne karakteristike tugujuće osobe kao što su religijska uvjerenja, spol i dob.

Empirijski nalazi pokazuju da postoje i prednosti i nedostaci u suočavanju s gubitkom bliske osobe kada se ono temelji na religijskim uvjerenjima i sudjelovanju u religijskim

⁵⁵ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

aktivnostima. Govoreći o dobi, ističe se da se mlađe osobe koje tuguju suočavaju s više poteškoća nego starije osobe. Do ovakvog se zaključka dolazi jer se smatra da se mlađe osobe najčešće suočavaju s neočekivanom ili iznenadnom smrću. Smatra se da će mlađe osobe imati više poteškoća tijekom početnog razdoblja nakon gubitka, ali će se brže oporaviti jer imaju više društvene podrške od starijih osoba.⁵⁶ Što se tiče suočavanja djece sa smrću, zaključuje se da se ona susreću s najviše poteškoća zato što djeca još uvijek nisu dostigla stupanj kognitivnog razvoja na kojemu bi mogla shvatiti što je smrt. Zato smrt često za njih znači suočavanje s osjećajima nesigurnosti i bespomoćnosti. Upravo su zbog toga djeca ovisna o brizi odraslih. Odrasli su potrebni tugujućem djetetu jer mu oni pružaju osjećaj sigurnosti i pokušavaju mu na razumljiv način objasniti što je smrt (Profaca i Puhovski, 2007: 5).

Time se dolazi i do posljednje kategorije – *interpersonalnog konteksta*, odnosno društvene podrške. Nedostatak društvene podrške rizični je čimbenik jer može rezultirati negativnim ishodima. Često se gubitkom bliskog člana obitelji gubi izvor prihoda, životne navike i svakodnevne rutine. Kako bi se tugujuća osoba uspjela suočiti s takvim preprekama, od velike je važnosti da joj društvo pruži podršku.⁵⁷

11.4. Teorija privrženosti

Prema nekim dokazima, svi se ljudi nakon gubitka suočavaju s traumatskim iskustvima i prolaze kroz proces tugovanja. Antropolozi smatraju da prilikom gubitka svi ljudi čeznu za voljenom osobom i žele da se ona vrati ili pak vjeruju u zagrobni život u kojem očekuju ponovni susret s voljenima. Antropolozi su do takvih zaključaka došli proučavajući različita društva diljem cijeloga svijeta, proučavajući njihove kulture i reakcije na gubitak voljenih osoba (Worden, 2005: 9).

Istraživači i kliničari posljednjih su desetljeća pokazali da se djeca, isto kao i odrasli, suočavaju s traumatskim iskustvima. Međutim, smatra se da, iako su poznate, reakcije djece

⁵⁶ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

⁵⁷ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

na takva iskustva još se uvijek dovoljno dobro ne razumiju. Do takvog nerazumijevanja dolazi zbog toga što se u društvu teško priznaje stvarnost postojanja traumatizacije djece. Težina priznavanja toga da su i djeca podložna doživljavanju trauma „proizlazi iz raširenog idealističkog i romantičnog pogleda na djetinjstvo“ (Profaca i Arambašić, 2009: 55). Do novog načina razumijevanja posljedica koje traumatska iskustva imaju na razvoj djece došlo je na temelju rada engleskog psihoanalitičara i tvorca teorije privrženosti – Johna Bowlbyja.

On je od kraja 50-ih godina 20. stoljeća istraživao koje se posljedice javljaju kod djece koja su doživjela separaciju i gubitak. Svoja je istraživanja provodio s djecom antisocijalnog ponašanja te je zaključio da je takvoj djeci zajedničko rano iskustvo separacije od majke. Separacija je djelovala na dijete kao gubitak koji je zatim prouzrokovao depresiju i smetnje u ponašanju (Profaca i Arambašić, 2009: 56). Na temelju takvih zapažanja Bowlby je došao do ključnih činjenica svoje teorije privrženosti, a koje se odnose na proces tugovanja. Prvo, zaključio je da su osjećaji koje dijete ima onda kada ga se odvoji od majke isti kao i oni osjećaji koji se javljaju kod odraslih onda kada umre njima bliska osoba. Drugo, stilovi privrženosti koje djeca razviju u najranijoj dobi pretpostavljaju njihov stil tugovanja i reakcije koje će pokazivati prilikom gubitka bliske osobe u odrasloj dobi. Odnosno, reakcije koje pokazuju mala djeca prilikom odvajanja od majke vrlo su slične reakcijama tugujućih odraslih osoba. Zbog toga je smatrao da je tugovanje jedan od oblika separacijske anksioznosti.

Prema Bowlbyju, djeca razvijaju različite stilove privrženosti koji ovise o stupnju povezanosti između majke i djeteta. Takav je stupanj povezanosti ključan čimbenik za zdrav psihički i socijalni razvoj djeteta.⁵⁸ Mary Ainsworth razvila je klasifikaciju po kojoj se mogu razlikovati tri stila privrženosti. Razvijaju se vrlo rano u životu, a obično su usmjereni na nekoliko pojedinaca. To su sigurni, anksiozno-izbjegavajući i anksiozno-opirući stil. Ona je u 8 različitih eksperimenata promatrala kako djeca reagiraju u prisutnosti, odlaskom i povratkom svoje majke te u interakciji s nepoznatim osobama.

⁵⁸ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

Sigurna privrženost razvija se između majke i djeteta onda kada majka zadovoljava potrebe svojeg djeteta. To za dijete predstavlja sigurnost. Prilikom odvajanja, dijete se ne boji, ne pokazuje anksioznost i spremno je istražiti novu situaciju. Takva djeca smatraju svijet sigurnim mjestom, a u odnosu s bliskom osobom osjećaju zadovoljstvo. Kada djeca odrastu, sklapaju bliske odnose s drugima, sretniji su u vezama i njihove veze traju dugo. *Anksiozno-izbjegavajuća privrženost* razvija se onda kada roditelji odbacuju dijete i ne zadovoljavaju njegove potrebe. Zato se dijete emocionalno odvaja od roditelja i izbjegava kontakt s njima jer se tako štiti od boli zbog odvajanja. Djeca se ne vole grliti i maziti, nisu oprezna pred strancima, a postanu uznemirena tek kada ostanu sama. U odrasloj dobi ne traže bliskost u odnosima i izbjegavaju stvaranje emocionalnih veza. *Anksiozno-opiruća privrženost* razvija se onda kada roditelji i prihvaćaju i odbijaju dijete. Kao posljedica toga dijete postaje nesigurno i bojažljivo, a djeluje tek onda kada smatra da mu je to odobreno od strane figure privrženosti. Tako dijete postaje ovisno o drugima, a zbog toga se u odrasloj dobi suočava s emocionalnom nestabilnošću i osjetljivošću na stres (Ajduković i sur., 2007: 66-68).

Shvaćanje privrženosti bitno je za shvaćanje ponašanja ljudi koji se suočavaju s gubitkom jer privrženost proizlazi iz potrebe za zaštitom i sigurnošću. Imajući na umu prethodno opisana tri stila privrženosti i vrste tugovanja, izvodi se zaključak da tugujuće osobe sa sigurnim stilom privrženosti vrlo vjerojatno nikada neće iskusiti komplicirano tugovanje, dok će oni sa anksiozno-izbjegavajućim i anksiozno-opirućim stilom privrženosti najvjerojatnije iskusiti negativne simptome tugovanja.⁵⁹

Prema Bowlbyju, ljudi su skloni stvaranju snažnih emotivnih veza s drugima, ali kada se pojavi situacija u kojoj te veze postanu ugrožene ili se prekinu, ljudi su skloni iskusiti snažne emocionalne reakcije. Odnosno, ljudi reagiraju agresivnim ponašanjem na instinktivan način (Worden, 2005: 9). Stoga je Bowlby razvio model tugovanja koji se temelji na instinktivnoj privrženosti. Tugu je odredio kao univerzalnu emociju koja se javlja nakon gubitka bliske osobe, dok se proces tugovanja razlikuje u svakoj kulturi

⁵⁹ Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

(Robben, 2004: 7). Tugovanje je definirao kao instinktivan i univerzalan odgovor na odvajanje ili gubitak, a cilj tugovanja je održati povezanost s osobom od koje smo odvojeni ili koju smo izgubili (Arambašić, 2008: 190).

Bowlby je u svojoj teoriji privrženosti pretpostavio tri faze kroz koje prolaze djeca prilikom odvajanja od majke. Zatim je te tri faze usporedio s modelom tugovanja odraslih. U nastavku slijedi spomenuta usporedba. Prilikom odvajanja od majke, dijete se žestoko protivi separaciji i nastoji se vratiti svojoj majci. U toj prvoj *fazi protesta* dijete čezne za majčinim povratkom i mislima ostaje zaokupljeno njome. Dijete može vrištati, plakati, vikati i zahtijevati povratak drage osobe. Ovakve su reakcije uobičajene jer kada je objekt privrženosti ugrožen ili nestane, tada se kod pojedinca javlja osjećaj tjeskobe i osoba protestira protiv takve situacije (Worden, 2005: 8). Nakon određenog perioda, koji ovisi o dobi djeteta i o okolnostima u kojima je dijete živjelo prije odvajanja, slijedi *faza očajavanja*. U toj fazi dolazi do povlačenja, depresivnosti i izbjegavanja dodira s osobama koje okružuju dijete. Ako se produži odvojenost između majke i djeteta, onda nastupa *faza ravnodušnosti* prema bliskim osobama. Dijete gubi interes za majku i emocionalno se odvađa od nje prilikom njezinog povratka jer se do tada već okrenulo prema osobama koje su ga okruživale (Lacković-Grgin, 2000: 157).

Prema Bowlbyju, isti obrazac ponašanja možemo uočiti i kod tugovanja odraslih nakon gubitka njima voljene osobe. Zastupnici teorije privrženosti smatraju da su svi odrasli prilikom tugovanja baš poput djece jer traže ponovni susret s preminulom osobom. Ljudi su privrženi pojedincima tijekom svog života, a kada ti pojedinci umru, ljudi iskuse separaciju i gubitak. Tada moraju preusmjeriti svoju privrženost kako bi ona odgovarala novoj stvarnosti.⁶⁰ Tugujuće osobe najprije osjećaju šok i nevjericu te im se čini nestvarnim da je njihova voljena osoba umrla. Prate ih vrlo jake emocije kao što su izljevi ljutnje i bijesa ili tjeskobe i napetosti koji mogu biti prekinuti osjećajem otupjelosti i nepotpunim pamćenjem. Zatim slijedi faza intenzivne patnje kada tugujući osjećaju čežnju i silnu želju da se umrla osoba vrati. Shvaćanjem konačnosti gubitka, bol se počinje zamjenjivati očajem i bezvoljnošću. Tugujući se tada povlače od drugih ljudi u svoju usamljenost u

⁶⁰ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

kojoj uviđaju da im njihova budućnost ne nosi ništa dobrog. Ipak, tugujući dobiva sve više energije koju počinje usmjeravati na nove interese i aktivnosti, na postizanje novih ciljeva i stjecanje novih odnosa s drugima te tako traži novi smisao života. Bol i osjećaj osamljenosti ne nestaju, ali se ne javljaju često i manjeg su intenziteta (Arambašić, 2008: 204-205). Proces tugovanja završava onda kada osoba kognitivno i emocionalno prihvati gubitak bliske osobe te se postupno prilagođava novoj situaciji (Kuterovac, 1992: 59).

Nedostatak Bowlbyjeve teorije jest u tome što ne uzima u obzir to da ljudi sazrijevaju i da se granice njihove privrženosti šire. Malo dijete stvara sliku o sebi poistovjećujući se s osobom koja o njemu najviše vodi brigu. To je najčešće majka djeteta. Gubitkom te osobe dijete osjeća kao da je izgubilo dio sebe (Oehlberg, 2008: 35). Kako dijete odrasta i sazrijeva, tako usvaja nove društvene identitete i postaje privrženo njima. Privrženost individualnim osobama obogaćuje privrženost društvenim elementima i kulturalnim značenjima pa na taj način nije privržen samo jednoj osobi. Tada se na separaciju više ne može gledati kao na nešto što uzrokuje tugovanje.⁶¹

⁶¹ Preuzeto s: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>

12. TUGOVANJE U DJECE

Svaka se osoba na ovom svijetu suočava s nekim oblikom gubitka pa se može reći da je gubitak univerzalna pojava. Ne postoji osoba koja se tijekom svog života nije suočila s gubitkom nekoga ili nečega. To je svojstvo, isto kao i fenomen smrti, neizbježno i pogađa pripadnike svih kultura, spola, dobi ili nacionalnosti. Jedina razlika jest u tome koliko je tko gubitaka doživio, kada su se ti gubitci počeli javljati i kako se ljudi s njima nose. Nekoga možemo izgubiti jer je umro, preselio se ili nas je napustio, promijenio je školu ili radno mjesto. Nešto možemo izgubiti jer nismo dovoljno dobro pazili na to ili nam je netko nešto namjerno otuđio. Gubitak je i kada se izgubi neki predmet ili stvari određene materijalne vrijednosti, kada se izgubi sloboda, ideali, uvjerenja ili nadanja (Arambašić, 2008: 33-34).

Gubitci su obično teški i svakoj je osobi potrebno dati onoliko vremena i pružiti mogućnost da preboli gubitak onako kako sama želi. Osobe odrasle i starije životne dobi obično iskuse više gubitaka bliskih osoba. Smrt, kao jedan od oblika gubitka, predstavlja za njih stresan događaj, ali odrasli se za njega pripremaju i razmišljaju o tome kako se suočiti sa smrću. Iako je događaj smrti općenito stresan, u djetinjstvu i mladosti smatra se neočekivanim stresnim događajem (Lacković-Grgin, 2000: 162). Djeca mogu proživljavati gubitak nakon rastave roditelja, nakon selidbe i promjene vrtića ili škole, zbog bolesti ili ozljede. Iako postoje razni oblici gubitaka, u nastavku će najviše pažnje biti usmjereno na gubitak koji djeca predškolske i rane školske dobi doživljavaju zbog smrti njima bliske osobe.

Kada se govori o dječjem suočavanju sa smrću, to se najčešće odnosi na smrt bake ili djeda, na smrt roditelja, brata ili sestre, prijatelja ili njihovih roditelja, na smrt odgajatelja ili nastavnika, bliskih članova obitelji ili na smrt kućnog ljubimca. Neki se od navedenih gubitaka predviđaju, neki su očekivani, a mogu biti iznenadni i neočekivani. Iznenadni i dramatični gubitci i smrti mogu biti vrlo teški kako za odrasle tako i za djecu, a sa sobom nose više posljedica od očekivanih (Oehlberg, 2008: 26).

Sve donedavno postojalo je mišljenje da djeca proživljavaju gubitak i smrt bliske osobe na jednak način kao i odrasli. Vjerovalo se da su djeca *odrasli u malome* te da trebaju reagirati na smrt i tugovati upravo onako kako to čine odrasli. Zapravo, od njihovog se ponašanja

očekivalo da će se poklapati s ponašanjima odraslih. Međutim, danas postoji svjesnost o postojanju razvojnih razlika između razdoblja djetinjstva i ostalih razvojnih razdoblja kroz koja prolazi svaki čovjek.⁶² Odnosno, među stručnjacima postoji uvjerenje da djeca, isto kao i odrasli, prolaze kroz proces tugovanja, ali je taj proces obilježen kognitivnim, emocionalnim i socijalnim razvojem djeteta. Usprkos tome, i nadalje se vode rasprave i daju se različiti odgovori na pitanje jesu li djeca sposobna tugovati. Autori poput Marthe Wolfenstein smatraju da djeca nisu sposobna tugovati sve do perioda adolescencije kada u potpunosti oblikuju svoj identitet. Autori poput Erne Furman smatraju da djeca mogu tugovati od treće godine života, a Bowlby smatra da se tugovanje u djece razvija već sa šest mjeseci. Treće je stajalište, koje čini srž ovoga rada, da djeca zasigurno tuguju, a njihovo se tugovanje razlikuje od tugovanja odraslih. Prema tome stajalištu, postoje razlike između shvaćanja fenomena smrti, reakcija nakon primanja vijesti o smrti bliske osobe i načina tugovanja djece i odraslih, a primarna razlika između tugovanja odraslih i tugovanja djece jest u intenzitetu izražavanja emocija te u načinima ponašanja koja u djece nisu kontinuirana (Worden, 2005: 159-160).

12.1. Shvaćanje smrti u djece različite dobi

Odgovarajući na pitanje *Kako djeca različite dobi razumiju smrt?* proizlazi odgovor koji se ni u kojem slučaju ne smije zanemariti prilikom govora o dječjem razumijevanju smrti. Naime, potrebno je znati i uvijek se voditi činjenicom da se razumijevanje fenomena smrti u djece razvija usporedno s njihovim kognitivnim i emocionalnim razvojem. Osim toga, kao što se razlikuju reakcije odraslih nakon primitka obavijesti o smrti, isto se tako razlikuju i dječje reakcije na smrt. Kao što ne postoji univerzalan postupak koji mogu primjenjivati svi ljudi kako bi se priviknuli na smrt, tako ne postoji ni točno određeno vrijeme trajanja perioda tugovanja. U ovome će poglavlju biti riječi upravo o tome kako djeca različite dobi razumiju smrt, koje su vrste reakcija djece različite dobi nakon primitka

⁶² Preuzeto s: <http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>

vijesti o smrti njima bliske osobe te u kojim se mogućim situacijama može zateći dijete koje tuguje.

U prvim godinama života djeca usvajaju ideju o stalnosti objekta, o nestanku, separaciji i gubitku ljudi i predmeta. Usvajanjem takvih ideja postupno počinju shvaćati što je promjena, što uništenje, a što nestajanje objekta. Shvaćanje smrti u djece odvija se različitom brzinom, isto kao što je to slučaj i s njihovim kognitivnim razvojem. Vrlo je bitno ponovno naglasiti da djeca postupno shvaćaju što je smrt. Ipak, neizlječivo bolesna djeca usvajaju pojam smrti puno prije zdrave djece njihove dobi. Ista je situacija i kod djece koja su bila svjedocima nečije smrti (Kuterovac, 1992: 59-60).

Smatra se da do šestog mjeseca života djeca ne reagiraju na smrt jer ne pamte odnose s drugima. Do prve godine života postaju svjesna kada, primjerice, jedan roditelj nije prisutan i stoga na neki način tuguju. Svoju tugu iskazuju plakanjem. U toj dobi može kod djece doći do promjena navika spavanja i hranjenja te se mogu početi emocionalno povlačiti u sebe. Do druge godine života djeca još uvijek ne mogu shvatiti značenje smrti, ali postaju nezadovoljna gubitkom osobe koja se brinula za njih. Reagiraju na emocije i tugovanje osoba koje ih okružuju. I kod ove dobne skupine djece uočavaju se promjene u navikama spavanja i hranjenja. Osim toga, mogu postati razdražljiva, ali i zaostajati u razvoju (Bujišić, 2005: 49). Djeca između treće i četvrte godine života počinju izražavati tugu, strah i anksioznost zbog gubitka njima bliske osobe, a to se ponajprije odnosi na gubitak roditelja. Takvi osjećaji ne traju dugo, ali djeca su ih svjesna i pokazuju ih svojim ponašanjem jer još uvijek nisu u mogućnosti takve osjećaje verbalizirati (Lacković-Grgin, 2000: 163).

Do pete godine života djeca počinju shvaćati značenje smrti, ali je takvo shvaćanje ograničeno. Naime, smrt ne smatraju konačnim, već privremenim stanjem te očekuju da će preminule osobe i životinje ponovno oživjeti. Djeca vjeruju da osoba ili životinja samo spava, ali da će se probuditi ili da je otišla, ali će se vratiti. U ovoj dobi djeca shvaćaju smrt kao igru skrivača. U toj su igri svjesni fizičke pojave osobe koja se sakrila, ali znaju da će se ponovno pojaviti nakon određenog vremena. Na isti način vjeruju i za preminule – da će

se uskoro opet pojaviti. U toj dobi djeca brinu o fizičkoj dobrobiti preminule osobe pa često pitaju kako oni koje su sahranili mogu jesti, ići na zahod, disati, igrati se, je li im hladno ili dosadno. Vrlo su radoznali i često postavljaju pitanja o tome kako preminula osoba ili životinja izgledaju nakon sahrane.

U ovoj dobi djeca vjeruju da se smrt događa samo drugima. Odnosno, nisu svjesna da i sama mogu umrijeti. Prilikom suočavanja s gubitkom i smrću, kod djece se mogu izmjenjivati razdoblja bijesa, tuge, tjeskobe, straha od napuštanja ili ravnodušnosti. Nastavljaju se poremećaji u navikama spavanja i hranjenja. Mogu se javiti regresivna ponašanja pa tako dijete koje se odviknulo od sisanja palca može ponovno usvojiti ovu naviku ili može ponovno početi mokriti u krevet.⁶³ Karakteristično je da o samoj smrti postavljaju mnoga pitanja, a ponekad sebe krive za smrt bliske osobe (Bujišić, 2005: 48-49). Do takvog krivljenja dolazi zbog *magičnog razmišljanja* koje se javlja upravo između treće i šeste godine života. Djeca često vjeruju da njihove misli, osjećaji, želje, ponašanja i postupci utječu na to što će se dogoditi njima i drugima. Takvo razmišljanje može dovesti do toga da vjeruju kako su sami odgovorni za nečiju smrt (Dyregrov, 2001: 12). Na primjer, dijete može vjerovati da je djed umro jer je ono bilo zločesto, da su smrt mame izazvale njegove loše misli ili da je mlađi brat umro zbog toga jer mu je tijekom svađe izreklo ružne riječi. U djece se često javlja strah od odvajanja i odbijanja. Vrlo su osjetljivi na smrt primarnog skrbnika, a nakon njegove smrt čvrsto se vežu uz preostalog skrbnika ili neku odraslu osobu. Nakon suočavanja sa smrću, u djece se javlja strah od stranaca, često plaču, žele da ih se čuva i umiruje. Takve reakcije pokazatelj su da djeca proživljavaju tjeskobnu privrženost. Često se raspituju o mrtvoj osobi te je uvijek iznova nastoje pronaći (Dyregrov, 2001: 58-59). Kada im je izrazito teško prihvatiti da voljena osoba više nije uz njih, može se dogoditi da im se učini kako vide ili čuju preminulu osobu, odnosno mogu imati osjećaj da je umrla osoba i dalje prisutna negdje u njihovoj blizini. Preminula osoba može im se

⁶³Regresivno je ponašanje povratak na ponašanje koje je bilo karakteristično za raniju razvojnu fazu. To su primjerice tepanje, spavanje uz upaljeno svjetlo ili u krevetu s roditeljima. Takva se ponašanja mogu javiti onda kada djeca suočena s gubitkom osjećaju nesigurnost. Nakon što su djeca ponovno stekla takva ponašanja, ona se postupno počinju gubiti (usp. Arambašić, 2008: 177-178).

pojavit i u snovima, a to je nešto što djecu prilično zbunjuje i plaši (Profaca i Puhovski, 2007:11).

Djeca predškolske dobi zbog još uvijek nepotpunog razumijevanja smrti mogu ili snažno reagirati na smrt bliske osobe ili pak ne pokazivati nikakve emocionalne reakcije prilikom saznanja o smrti. I jedna i druga ponašanja smatraju se uobičajenima za ovo razdoblje (Kuterovac, 1992: 60). U razvojnom periodu predškolske djece mišljenje je vrlo konkretno pa je potrebno izbjegavati apstraktno objašnjenje smrti i upotrebu eufemizama jer to može djecu lako zbuniti. Primjerice, djetetu se ne bi smjelo reći da mama samo spava jer dijete može pokazivati strah svaki put kada preostali članovi obitelji odu spavati.

Iako pojam smrti u male djece nije potpuno razvijen, sigurno je da čak i u dobi do pete godine djeca reagiraju na gubitak i smrt. Tek nakon pete godine počinju intuitivno shvaćati da je smrt nepovratna, univerzalna i da njome prestaju sve životne funkcije (Dyregrov, 2001: 9-10). Tako školska djeca imaju sve jasniju predodžbu o smrti. Posjeduju više strategija pomoću kojih se mogu suočiti sa smrću i gubitkom. U svojoj mašti mogu stvoriti situaciju koja poništava ono što se dogodilo te mogu zamišljati kako da sljedeći put spriječe da se dogodi ista situacija. Takvim poništavanjem negativnog događaja ili razmišljanjem kako da sljedeći put reagiraju kada se suoče sa smrću, djeca se suprotstavljaju osjećaju bespomoćnosti (Dyregrov, 2001: 60). Do desete godine života djeca prihvaćaju da je osoba umrla te obično shvaćaju da je smrt nepovratno i konačno stanje. Ipak, mišljenja su da umiru samo stariji ljudi, a još uvijek ne shvaćaju da se to događa svim živim bićima te da će se jednom dogoditi i njima. U toj se dobi prilikom gubitka i smrti izmjenjuju razdoblja tugovanja i poricanja smrti. Poricanje se koristi kao obrambeni mehanizam pa ne postavljaju pitanja o smrti i djeluju kao da ih smrt ne pogađa.

Iako jako osjećaju gubitak, djeca teško izražavaju osjećaje. Česti su poremećaji u navikama spavanja i hranjenja. Ponekad reagiraju tjelesnim simptomima kao što su glavobolja ili bol u truhu, izražavaju osjećaje straha ili krivnje, ljuti su na one koje smatraju odgovornima za smrt njima bliske osobe kao što su Bog ili liječnici. U periodu tugovanja kod djece se mogu javiti antisocijalna ili agresivna ponašanja, školska fobija, mogu se početi povlačiti od

drugih te mogu postizati slabiji školski uspjeh zbog teškoća u koncentraciji i pamćenju (Bujišić, 2005: 48-49). U ovoj životnoj dobi djeca ulaze u stadij kognitivnog razvoja koji Piaget naziva stadij konkretnih operacija. Njihovo je mišljenje vrlo konkretno pa kako bi uspješno prolazila kroz proces tugovanja, potrebno im je predočiti konkretne pokazatelje smrti kao što je prisustvovanje sahrani.⁶⁴ I nadalje ih zanimaju tjelesni i biološki aspekti smrti, odnosno proces umiranja i raspadanja tijela nakon sahrane.

Od desete godine života djeca počinju razmišljati apstraktnije pa i o samom fenomenu smrti razmišljaju kao o apstraktnoj ideji. Mogu razumjeti dugoročne posljedice gubitka i smrti. Djeca ove dobi pa sve do dobi adolescencije mogu na smrt reagirati snažnim izražavanjem emocija. To je razdoblje kada djeca počinju shvaćati da će i sama jednom umrijeti. Takvo saznanje i razmišljanje o tome nastoje držati što dalje od sebe (Dyregrov, 2001: 12-14). U periodu tugovanja i suočavanja sa smrću povlače se od ostalih. U takvim trenucima samoće osjećaju potrebu da i nadalje održavaju kontakt s preminulom osobom. Poteškoće u koncentraciji, učenju i pamćenju mogu im zadavati probleme u ostvarivanju školskog uspjeha. Ponekad se mogu osjećati kao da potpuno gube kontrolu nad vlastitim životom te da gube samopoštovanje. Zbog gubitka bliske osobe djeca brinu o sigurnosti svojih bližnjih pa se u njih može razviti separacijska tjeskoba. Djeca se posebno vežu uz preostalog roditelja ili drugu blisku odraslu osobu. Kao i kod ostalih dobnih skupina, tako se i kod djece od desete godine života pa sve do dobi adolescencije mogu javiti poremećaji navika spavanja i hranjenja (Profaca i Puhovski, 2007: 8).

Govoreći općenito, djeca pokušavaju razumjeti fenomen smrti u skladu sa svojom dobi i zrelošću. Isto zaključuje Dyregrov kada navodi da „s dobi raste sposobnost regulacije jakih osjećaja i sposobnost stvaranja unutarnjih planova akcije koji mogu smanjiti strah od ponavljanja događaja. Ovisno o dobi i stupnju zrelosti djeca će na različite načine biti pogođena reakcijama svoje obitelji i vanjskim socijalnim pritiscima, kao i svojim unutarnjim psihičkim konfliktima“ (2001: 62).

⁶⁴ O prisustvovanju djece na sahrani bit će detaljnije rečeno u poglavljima koja slijede.

12.2. Vrste smrti s kojima se djeca suočavaju

Najznačajniji gubitci događaju se unutar konteksta obitelji, a smrt jednog člana obitelji utječe na čitav obiteljski sustav. Članovi obitelji imaju različite uloge, a gubitkom jednog člana unutar obitelji može doći do neravnoteže. Smrt može za obitelj značiti da je izgubila jednu vrlo važnu ulogu (Worden, 2005: 149). Djeca doživljavaju gubitak najvažnije uloge unutar obitelji onda kada im umre jedan od roditelja.

12.2.1. Smrt roditelja

Nakon smrti roditelja, dječje misli zaokupljaju tri pitanja. Prvo, dijete se pita je li roditelj umro zbog njegove krivnje, odnosno zbog nečega što je dijete učinilo ili zamisljalo. Drugo, dijete razmišlja o tome da bi i samo moglo umrijeti ili da bi mogao umrijeti još netko njemu blizak. I treće, dijete se pita tko će se od sada na dalje brinuti za njega (Arambašić, 2008: 170-171). Kako navodi Arambašić, „djeca su po svojoj prirodi egzistencijalno ovisna o svojim roditeljima pa gubitak roditelja u dječjoj dobi znači izrazitu prijetnju djetetovoj sigurnosti i zaštićenosti, a djeca s pravom osjećaju da su ostavljena na milost i nemilost životu“ (2005: 132). Upravo je zbog toga smrt jednog od roditelja najteži oblik smrti s kojim se dijete može suočiti. Isto su pokazala ispitivanja koja su se provodila u Južnoj Africi, Islandu, Poljskoj, Australiji, Velikoj Britaniji i SAD-u, a koja su obuhvatila 1729 djece. Točnije, ta su ispitivanja pokazala da je za djecu između 7 i 15 godina najstresniji događaj upravo smrt roditelja. Iako se djeca suočavaju i sa smrću drugih bliskih osoba, smrt roditelja za njih je najbolnije iskustvo jer tada djeca, koja su egzistencijalno i emocionalno ovisna o svojim roditeljima, postaju ugrožena i bespomoćna (Lacković-Grgin, 2000: 162).

Smrću roditelja gubi se odnos privrženosti koji je po mnogo čemu drugačiji od svih ostalih odnosa stvorenih tijekom života. Osim genetske veze, između roditelja i djece postoji emocionalna veza koja se temelji na ljubavi, brizi i pažnji (Arambašić, 2008: 131). Smrću roditelja djeca gube osobu od koje su primala ljubav i sigurnost te koja je zadovoljavala njihove tjelesne i psihološke potrebe. Djetetov se svakodnevni život tada mijenja. Mijenjaju

se uloge unutar obitelji u smislu da se nadoknadi uloga preminulog roditelja. Često se gubi stabilnost unutar obitelji. Kada djeca teško prihvaćaju vijest o smrti roditelja, koriste obrambeni mehanizam pomoću kojega nastalu situaciju drže podalje od sebe, a tek kasnije postupno prorađuju ono što se dogodilo. Djeca često maštaju da se preminuli roditelj vratio, zamišljaju priču s drugačijim završetkom i ponovni susret s roditeljem (Dyregrov, 2001: 38-40).

Istraživanja koja su se provodila s djecom čiji je jedan roditelj umro pokazala su da su ona djeca koja tuguju potištenija od svojih vršnjaka, a njihova su ponašanja često neprimjerena situaciji. Neke od posljedica koje djeca trpe zbog suočavanja s gubitkom roditelja jesu ostvarenje lošijeg uspjeh u školi i stjecanje manjeg broja prijatelja (Bujišić, 2005: 48). Većina istraživanja na ovom području pokazuje da za djecu koja su izgubila roditelja u djetinjstvu postoji kasnije u životu rizik od nastajanja psiholoških smetnji kao što su depresija, tjeskoba, misli o samoubojstvu ili antisocijalno ponašanje (Dyregrov, 2001: 40-41).

Nakon smrti jednog od roditelja, mlađa djeca obično često plaču, a djeca školske dobi katkada ne žele ići u školu jer se boje da se prilikom njihova odsustva i drugom roditelju nešto ne dogodi. Djeca katkada poduzimaju sve što je u njihovoj moći kako bi svojim roditeljima ili preostalom roditelju olakšali patnju i tugovanje. Nastoje ih oraspoložiti, trude se da budu dobri, obavljaju kućanske poslove. Takvim djelovanjem i ponašanjem djeca zapravo sebi uskraćuju mogućnost tugovanja, odnosno „žrtvuju svoj integritet da bi zaštitila emocionalnu dobrobit svojih roditelja ili drugih odraslih koji se za njih brinu jer je njihova stabilnost ključ preživljavanja i razvoja djece“ (Arambašić, 2008: 176-177).

Djeca nastoje na bilo koji način ostati povezana s preminulim roditeljem pa ga dozivaju, razgovaraju s njim, sanjaju ga ili imaju osjećaj da ih preminuli roditelj promatra. Takve reakcije mogu biti zbunjujuće maloj djeci kojoj je teško shvatiti da njihovog roditelja više nema i da se više nikada neće vratiti. Odrasli mogu takve reakcije smatrati neuobičajenima pa odgovaraju djecu od takvog ponašanja. Nakon toga djeci preostaje jedino u tajnosti provoditi razgovore s umrlim roditeljem i ne otkrivajući odraslima svoje snove o roditelju.

Time se dijete ostavlja samo u vrlo teškoj situaciji bez svjesnosti da su takve reakcije zapravo „korisne jer dijete u svom razvoju na različite načine treba umrlog roditelja i zbog toga mu se i dalje obraća“ (Arambašić, 2008: 171).

12.2.2. Smrt brata ili sestre

Osim smrti roditelja, za djecu težak gubitak predstavlja smrt brata ili sestre. Što je odnos među braćom i sestrama bio prisniji, to će dijete teže podnositi gubitak (Lacković-Grgin, 2000: 168). Kada djetetu umre brat ili sestra, takav događaj doživljava kao nešto što prkosi osjećaju sigurnosti na ovome svijetu, kao nešto što nije u skladu s njegovim poimanjem smisla postojanja te kao nešto što je apsolutno nepravedno. Djetetove reakcije na smrt brata ili sestre vrlo su slične reakcijama na smrt roditelja, ali obično su jačina, trajanje i posljedice takvih reakcija manjeg opsega.

Smrću djeteta u obitelji narušava se emocionalna stabilnost među njezinim članovima. Djeca gube partnera u igri, ali i roditeljsku pažnju i brigu. Djeca su izložena stalnom suočavanju s patnjom svojih roditelja koji mogu početi pretjerano strahovati za svoju preostalu djecu ili ih u nedostatku energije i uslijed vlastitog tugovanja potpuno zanemarivati (Dyregrov, 2001: 44-45). U slučajevima zanemarivanja, djeca ne dobivaju dovoljno potrebne pažnje od osoba koje inače brinu o njima jer se te osobe nalaze u stanju traume i ne mogu im pomoći. Time djeca ostaju lišena emocionalne podrške koja im je u tom periodu vrlo potrebna. Zbog takve situacije djeca ne znaju kako se ponašati prema svojim vršnjacima, prijateljima, nastavnicima, članovima obitelji i svim drugim ljudima. Često se boje prepustiti igri ili biti sretna jer ne žele da ljudi koji ih okružuju misle da ne tuguju zbog gubitka (Worden, 2005: 154).

Djeca koja su izgubila brata ili sestru mogu se osjećati drugačijima od svojih vršnjaka i prijatelja jer im roditelji često zabranjuju određena ponašanja koja su ostalima dopuštena. Neprestance ih upozoravaju na moguće opasnosti upravo zbog toga jer su jedno dijete već izgubili pa pretjerano skrbe o preostaloj djeci (Arambašić, 2008: 128). Djeca se posebice

teško suočavaju sa smrću brata ili sestre onda kada roditelji od njih očekuju da im nadomjeste izgubljeno dijete, odnosno kada roditelji inzistiraju da njihovo preostalo dijete krene stopama preminulog djeteta. Djeca tada svim silama nastoje zadovoljiti roditelje i njihova nastojanja da u preživjelom djetetu vide izgubljeno dijete. Takva situacija negativno utječe na dijete jer mu se time sprečava stvaranje njegovog vlastitog identiteta. Drugi se pak roditelji prema preživjelom djetetu odnose suviše zaštitnički pa je dijete opterećeno nastojanjem da uvjeri roditelje da neće i njega izgubiti. Navedeni postupci roditelja otežavaju djeci suočavanje s gubitkom i negativnim emocijama što može dovesti do poremećaja mentalnog zdravlja djeteta (Lacković-Grgin, 2000: 168).

Smrt brata ili sestre koja je nastupila u prisutnosti djeteta može izazvati ozbiljne probleme jer dijete može sebe okrivljavati za smrt. Ponekad mogu to učiniti i roditelji što može dovesti do velike štete (Dyregrov, 2001: 46). Osjećaj krivnje javlja iz dva razloga. Prvo, djeca se osjećaju krivima jer smatraju da su mogla učiniti nešto kako njihov brat ili sestra ne bi umrli. Drugo, djeca se smatraju krivima zato jer su oni preživjeli, a gledajući roditelje kako tuguju za umrlim djetetom, osjećaju da su oni trebali umrijeti umjesto svog brata ili sestre. Osim osjećaja krivnje, djeca kojoj su umrli brat ili sestra često se boje da svojim roditeljima neće uspjeti nadomjestiti preminulo dijete te se boje da neće moći udovoljiti svim roditeljskim očekivanjima (Arambašić, 2008: 128). Osjećaj krivnje ponekad je povezan i s ispunjenjem negativnih dječjih želja. Naime, za djecu nije neuobičajeno da ponekad požele da njihovi roditelji, braća ili sestre budu mrtvi, a iznenadna smrt osobe prema kojoj je takva neprijateljska želja bila usmjerena može kod djeteta izazvati vrlo težak osjećaj krivnje (Worden, 2005: 126).

Smrt djeteta veći je i dugotrajniji teret za roditelje nego za djecu. Zbog toga se događa da roditelji ponekad smatraju kako njihova preostala djeca ne tuguju dovoljno ili da ne tuguju na prikladan način. Roditeljima se ponekad može činiti da su njihova djeca prebrzo nakon smrti brata ili sestre zaokupljena svakodnevnim obvezama. Ipak, roditelji bi trebali shvatiti da takvo dječje postupanje ne znači da oni više ne tuguju, već znači da se naprosto drugačije od odraslih suočavaju s tugovanjem. To je i razlog zašto se djeca uključuju u igru jer tako mogu u mašti izbjeći suočavanje sa stvarnošću ili u iluziji zadržati sjećanja na

umrlu osobu (Lacković-Grgin, 2000: 168). U ovakvim je slučajevima najvažnije da roditelji ne postavljaju nerealne zahtjeve za vrstom i intenzitetom tugovanja u djeteta te bi ih trebalo osvijestiti da djeca tuguju drugačije od odraslih (Dyregrov, 2001: 47-48).

12.2.3. Smrt djeda ili bake i prijatelja

Djeci je lakše razumjeti i prihvatiti smrt bake ili djeda jer je to u skladu s njihovim poimanjem smrti kao fenomena koji se događa starijim ljudima. U većini slučajeva dijete smrću bake ili djeda ne gubi osobu koja je do tada zadovoljavala njegove primarne potrebe pa stoga djeca lakše podnose takve smrti. Međutim, neka se djeca i s takvim smrtima teško suočavaju, pogotovo ona koja su svakodnevno boravila s bakom ili djedom ili ona kojima su baka i djed primarni skrbnici.

Tijekom djetinjstva, kada djeca polaskom u vrtić ili školu počinju sve više vremena provoditi izvan svojih obitelji, počinju se stvarati mnoga prijateljstva, a povezanost među djecom postaje sve jača. Malo se istraživanja provodilo o utjecaju smrti prijatelja ili prijateljice na djecu. Nakon smrti prijatelja, roditelji često ne prepoznaju znakove tugovanja kod svoje djece pa s njima ni ne razgovaraju o tome. Jedan od razloga zašto roditelji odbijaju razgovarati o tome jest taj što smatraju da time priznaju da se smrt može dogoditi i njihovoj djeci. Roditelji odbijaju razgovarati o smrti, a to je upravo ono što bi djeca željela.

I smrt drugih osoba može imati jak utjecaj na djecu. Bilo kakav oblik smrti koji zadesi bilo koju osobu, a koja je na bilo koji način povezana s djetetom, čini dijete ranjivim jer ono počinje razmišljati o smrti svojih najmilijih. Osim toga, suočavanjem sa smrću djeca se suočavaju i s razmišljanjem o vlastitoj smrti. Tuga u djece za umrlim voljenim osobama osobito se povećava tijekom određenih dana kao što su rođendan preminulog, godišnjica smrti ili Božić. Kako bi se djetetu olakšalo iskazivanje osjećaja tuge tijekom tih dana, korisno je takve godišnjice obilježiti nekim obredima (Dyregrov, 2001: 44-57).

12.3. Reakcije tugovanja u djece

„Reakcije na gubitak koje se javljaju kod odraslih javljaju se i kod djece. Međutim, razlika je u tome što djeca, za razliku od odraslih, nemaju dovoljno razvijene misaone funkcije, njihov emocionalni razvoj nije još do kraja gotov, njihove sposobnosti izražavanja (uključujući i opseg rječnika) još su u razvoju, a uz sve to, djeca još uvijek nisu naučila pravila ponašanja u određenim interpersonalnim situacijama“ (Arambašić, 2008: 173). Iz citiranoga slijedi da djeca, isto kao i odrasli, različito reagiraju na smrt te da ne reagiraju samo na jedan način. Razlika između tugovanja djece i tugovanja odraslih jest u tome što su djeca manje nego odrasli sklona pokazivati jake reakcije na samom početku procesa tugovanja. Ipak, čini se da dječje tugovanje vremenski traje dulje nego proces tugovanja odraslih (Arambašić, 2008: 290). Postoji niz dječjih reakcija koje se javljaju nakon vijesti o nečijoj smrti. Djetetu treba objasniti da je svaki osjećaj dio procesa tugovanja.

Šok i nevjericu obično doživljavaju starija djeca koja ne prihvaćaju ili negiraju činjenicu da je netko umro. Neka djeca na obavijest o smrti reagiraju očajem i dugo ne prestaju plakati. Ponekad pod utjecajem šoka ne reagiraju izražavanjem osjećaja i ne plaču. Ponašaju se ravnodušno, kao da se ništa nije dogodilo te jednostavno nastavljaju svoje svakodnevne aktivnosti kao što su pisanje domaće zadaće ili odlazak na igru. Najčešći razlog takvog ponašanja jest taj da se djeca ne žele suočiti s tugom koju je u njima izazvala smrt. S odraslima ne žele razgovarati o smrti kako sami ne bi proživljavali bol, ali kako bi i odrasle pošteđeli te iste boli. Takvo je ravnodušno ponašanje odraslima nerazumljivo jer oni očekuju drugačiju reakciju od djece. Ravnodušnost je zapravo sasvim uobičajena jer dijete primljenu vijest obrađuje korak po korak. Odrasli često stvaraju predrasude da dijete nije svjesno što se događa, odnosno da dijete nije svjesno da je neka osoba umrla (Profaca i Puhovski, 2007: 9). Posebice djeca predškolske dobi obrađuju informacije drugačije od odraslih te u određenom trenutku mogu obraditi tek malu količinu podataka. Stoga se odrasli ne bi smjeli iznenaditi ili smatrati da djeca ne prolaze kroz proces tugovanja onda kada o smrti bliske osobe postave jedno ili dva pitanje, a nakon toga nastavljaju s igrom. Usprkos predrasudama, svaka odrasla osoba trebala bi biti svjesna da i djeca, bez obzira na dob, pate zbog gubitka i tuguju na svoj način, ali svoju tugu projiciraju na neke druge

značajke njihova razvojnog stadija (Arambašić, 2008: 281-282). Odnosno, djeca su uvijek svjesna da se nešto događa. Svjesna su da nekoga više nema, a i da su ljudi iz njegove okoline tužni.

Iz prethodnog je citata također vidljivo da djeca mogu prilikom smrti bliske osobe pokazivati reakcije koje se razlikuju od uobičajenih reakcija odraslih. I to je jedan od razloga zašto odrasli ostaju zatečeni i zabrinuti zbog dječjeg ponašanja. Bitno je naglasiti da djeca sigurno pate kada izgube dragu osobu, ali često odrasli zbog nekih dječjih reakcija tugovanja toga nisu svjesni (Arambašić, 2008: 173).

Nakon gubitka bliske osobe u djece se vrlo često javlja tjeskoba. Njihova je anksioznost usmjerena na strah da će se nešto loše dogoditi njima samima ili njima dragim osobama. O takvom strahu Arambašić govori na sljedeći način: „Radi se o strahu za sebe, za druge ljude koji su djetetu važni i za budućnost, a ti su strahovi povezani sa spoznajom da svijet nakon gubitka više nije sigurno mjesto, a da ni ljudi koji su mu najbliži ne mogu djetetu pružiti potpunu zaštitu“ (2005: 176). Mlađa djeca koja su izgubila voljenu odraslu osobu boje se za svoju sigurnost pa traže utočište i stalnu blisku prisutnost druge odrasle osobe, najčešće primarnog skrbnika. Uz tu se osobu osobito vežu pa im je teško odvojiti se od nje. Zato djeca odbijaju odlaziti u vrtić ili školu, a odraslu osobu ne puštaju na posao. Djeci teško pada separacija jer se boje da ona ponovno ne bi postala trajna (Profaca i Puhovski, 2007:10).

Djeca se nakon suočavanja sa smrću bliske osobe općenito počinju bojati za vlastiti život. Taj se strah posebice javlja prije spavanja pa djeca žele spavati s roditeljima ili s upaljenim svjetlom. Često imaju poteškoća s uspavlivanjem i spavanjem, a posebice ako se nečija smrt usporedila sa spavanjem. Tada djeca mogu razviti strah koji se javlja svaki put kada dijete mora odlaziti na spavanje ili kada netko drugi kaže da ide spavati. Prije spavanja dijete nije zaokupljeno mnogim mislima pa mu lako naviru sjećanja na nečiju smrt. Ponekad se javljaju ružni snovi i noćne more što je još jedan razlog zašto djeca odbijaju odlaziti na spavanje. Neka djeca mogu razviti fobično ponašanje, a ono se češće javlja u djece koja su bila svjedoci smrti ili su pronašli mrtvo tijelo. Oni ne žele razgovarati o tome

što se dogodilo jer se boje da se ne dogodi još jedna nesreća. Često izbjegavaju mjesto gdje je osoba umrla te izbjegavaju sjećanja na nju.

Tuga i čežnja uobičajene su reakcije na gubitak bliske osobe. Neka djeca puno plaču i neutješna su, neka se povlače i zatvaraju u sebe, a neka skrivaju svoju tugu kako ne bi rastužila osobe iz svog bliskog okruženja. U trenutcima čežnje djeca traže preminulu osobu na mjestima gdje je ona često boravila ili se bave aktivnostima kojima su se bavila s preminulom osobom. Takve radnje daju im osjećaj bliskosti prema preminuloj osobi (Dyregrov, 2001: 22-23). S druge strane, uobičajeno je da neka djeca tijekom perioda tugovanja pokazuju malo interesa za bilo kakvu aktivnost jer je „tuga jedina emocija koja organizmu ne daje energiju, već spušta energiju na nižu razinu. Stoga tugovanje i služi kako bismo smanjili vanjsko djelovanje i okrenuli se prema samima sebi, kako bismo u potpunosti doživjeli naše osjećaje i presložili dosadašnji način života i funkcioniranja u nešto novo“ (Buljan Flander i Karlović, 2004: 195). Kako bi održala sjećanja na preminulu osobu, djeca traže da im se pričaju priče o njima ili da im se daju fotografije koje mogu stalno gledati. Takvim prisjećanjima na preminule osobe može se djeci olakšati proces tugovanja.

Česte reakcije na smrt su bijes i ispadi ljutnje. Djeca mogu izražavati ljutnju na personificiranu smrt koja je oduzela mrtvu osobu, na Boga koji je dopustio da se smrt dogodi, na odrasle koji nisu spriječili da im netko blizak umre, na preminulu osobu jer ih je napustila. Djeca često smatraju odrasle osobe jakima i moćnima pa se mogu ljutiti na preminulu osobu smatrajući da ih je ona svjesno i namjerno napustila. U takvim slučajevima potrebno je djeci objasniti da je umiranje nešto čime ljudi ne mogu upravljati. Na kraju se djeca ljute i sama na sebe jer nisu uspjela spriječiti smrt.

Djeca mogu iskazati ljutnju i na intenzivniji način kao što su udaranje i ritanje ljudi, razbijanje stvari, suprotstavljanje roditeljima ili usvajanje neprihvatljivih ponašanja (Dyregrov, 2001: 24-27). Ovakva se agresivna ponašanja javljaju jer djeca još uvijek nisu usvojila sva pravila ponašanja. Takva se ponašanja najčešće osuđuju, ali bez osnove jer bi se zapravo trebala promatrati kao ponašanja koja se javljaju kao posljedica dječjeg

suočavanja s gubitkom (Arambašić, 2008: 177). Umjesto da se osuđuju, bilo bi poželjno omogućiti djetetu da ljutnju i bijes izraze slikanjem, oblikovanjem gline, stvaranjem buke ili udaranjem jastuka.

Reakcije djetetova tugovanja mogu se očitovati i u nekim oblicima krivnje, kao što je to već bilo rečeno u slučaju kada djetetu umre brat ili sestra. Djeca ponekad osjećaju da su ona kriva jer im je netko blizak umro. Važno je djetetu objasniti da nije ono izazvalo smrt, da to što je nekoga razljutilo ili ražalostilo ne znači da je time izazvalo smrt. Time se djetetu daje do znanja da smrt nije kazna (Bujišić, 2005: 51-52). Samopredbacivanje i stid mogu se javiti zbog djetetova ponašanja ili zbog misli koje je dijete imalo prije nego li je osoba umrla. Kod neke se djece javljaju somatske poteškoće u obliku stalnih glavobolja, bolova u želucu ili mišićima. Odrasli tome pridaju veliku pažnju, posebice ako su takvi simptomi prethodili smrti njihovog drugog djeteta.

Djetetovo suočavanje s gubitkom često ima posljedice na školski uspjeh. Školski se neuspjeh javlja zbog toga što djeca gube pažnju i koncentraciju, a učenje i pamćenje isprekidano im je epizodama sjećanja na preminulu osobu. Misli im lako lutaju, sporije razmišljaju te im nedostaje energije i motivacije (Dyregrov, 2001: 27-31). Nakon iznenadnih smrti djeca mogu postati pretjerano nervozna. Kod djece su tada česti trzaji na iznenadne zvukove ili na neke promjene u okolini. Trzaji su više posljedica doživljene traume nego tugovanja. Ako stalna spremnost na opasnost potraje, dijete može početi patiti od jakih glavobolja i bolova u mišićima te mu se mogu javiti problemi u pamćenju i koncentraciji (Kuterovac, 1992: 62).

Neke su reakcije tugovanja manje uobičajene od navedenih. To je primjerice regresivno ponašanje koje mogu pokazivati djeca bilo koje dobi. Može se dogoditi da mlađa djeca ponovno počnu mokriti u krevet, dok se ona starija mogu početi ponašati na djetinjasti način. Neka se djeca nakon gubitka izoliraju iz svojega društva. Uzrok izolacije može biti nerazumijevanje od strane prijatelja i vršnjaka, strah da se dijete ne rasplače u školi ili stid ako dijete izgubi kontrolu nad vlastitim osjećajima. Nakon smrti bliske osobe u djeteta se može uočiti promjena ličnosti. Ono može postati tiše i povučenije, glasnije i nametljivo,

tjeskobno i bojažljivo (Dyregrov, 2001: 32-34). Ponekad djeca počinju pesimistično gledati na svijet, bez ideje o mogućoj sretnoj budućnosti. Zamišljaju da nikada neće odrasti, da se neće oženiti i imati djecu te da će uskoro umrijeti. Nakon smrti u obitelji neka djeca mogu brzo sazreti i odrasti. To se očituje u tome što su sve manje usredotočena na sebe, a više brinu i suosjećaju s odraslima koji tuguju. Takva djeca lakše razumiju odrasle i daju im veću podršku u tugovanju nego što bi se zapravo očekivalo od djece te dobi. Preuzimanjem uloge odrasle osobe, dijete na sebe preuzima veliku odgovornost zbog koje mu može biti uskraćeno normalno djetinjstvo (Kuterovac, 1992: 64).

Posljednjih se desetljeća povećalo razumijevanje reakcija djece na traumatske događaje i jasan je utjecaj koji takve reakcije imaju na djecu. Traumatska iskustva kao što su gubitak i smrt bliske osobe mijenjaju djetetovo poimanje svijeta, mijenjaju njegova očekivanja od budućnosti i doživljavanje sebe kao odrasle osobe. „Takva iskustva remete osjećaj kontrole koji pojedinac ima nad životom, osjećaj povezanosti s drugima i značenja koja pridaje svijetu oko sebe“ (Profaca i Arambašić, 2009: 53).

12.4. Čimbenici koji utječu na proces tugovanja djece

Postoji nekoliko čimbenika koji utječu na dužinu trajanja procesa tugovanja u djece. Kako navodi Arambašić, „na djetetovo tugovanje utječu odnos s umrlom osobom, okolnosti u kojima je smrt nastupila, količina i vrsta poremećaja koje je gubitak izazvao u svakodnevnom životu, djetetove karakteristike i dostupnost podrške odraslih“⁶⁵ (2008: 285). Dakle, prvi se čimbenik odnosi na emocionalnu povezanost koju je dijete ostvarilo s osobom koja je umrla. U onim odnosima u kojima je postojala snažnija emocionalna povezanost između tugujuće i preminule osobe proces tugovanja je teži i dugotrajniji. U slučaju djece koja tuguju, to se ponajprije odnosi na smrt roditelja jer je to najteži gubitak koji dijete može iskusiti (Arambašić, 2008: 243). Ako je između djeteta i preminule osobe postojao negativan odnos, nakon smrti dijete može osjećati olakšanje. Takav se osjećaj može javiti zajedno sa stidom i samopredbacivanjem. Upravo zbog odnosa koji je postojao

⁶⁵ Svi navedeni čimbenici utječu i na proces tugovanja odraslih.

prije smrti, u djeteta se nakon smrti mogu pojaviti patološke reakcije tugovanja koje otežavaju samo tugovanje (Dyregrov, 2001: 65). Osobi koja tuguje od bitnog je značaja to koliko je poznavala preminulu osobu i u kakvom je odnosu bila s njom jer se za različitim osobama različito tuguje. Bitna je priroda privrženosti prema preminuloj osobi jer je „intenzitet doživljaja gubitka određen intenzitetom privrženosti koji je postojao između tugujuće i preminule osobe“ (Worden, 2005: 39).

Način na koji je osoba umrla jest drugi značajni čimbenik koji utječe na to kako će dijete prolaziti kroz proces tugovanja. Kod djece će se razlikovati način tugovanja s obzirom na to je li smrt bila prirodna, je li bila očekivana ili pak iznenadna te je li uključivala nasilje ili nije. Kliničkim je opažanjima potvrđeno da je proces tugovanja teži i dugotrajniji u slučajevima neprirodnih i iznenadnih smrti te u slučajevima kada je osoba umrla nasilnom smrću (Arambašić, 2008: 245). Općenito je prihvaćeno da se s neočekivanom smrću svi teže nose nego s očekivanom. Slučaj iznenadne smrti može utjecati na javljanje traume u djeteta od koje ih odrasli nastoje zaštititi (Dyregrov, 2001: 65).

Bowlby smatra da je kod pokušaja razumijevanja reakcija na gubitak potrebno uzeti u obzir strukturu ličnosti pojedinca. To podrazumijeva dob i spol osobe, stil privrženosti i kognitivni stil, prijašnje suočavanje s traumatskim događajima, psihičke ili tjelesne poremećaje osobe, razinu samopouzdanja koju osoba ima, oblik emocionalne i društvene podrške, odnose koje tugujuća osoba ostvaruje s drugim ljudima i slično (Worden, 2005: 41-43). Doživljaj smrti uvelike ovisi o osobnosti djeteta pa nije moguće govoriti o postojanju univerzalnih pravila koja bi se mogla primjenjivati na svu djecu koja se suočavaju sa smrću (Bujišić, 2005: 50). Ipak, Dyregrov usmjeruje pažnju na neke univerzalnosti kada kaže da će „emocionalno nestabilna, povučena i izolirana djeca prije doživjeti poteškoće u tugovanju nego čvršća djeca“ (2001: 69). Te poteškoće koje se mogu doživjeti ovise o osobnosti pojedinca, u ovom slučaju o osobnosti djeteta. Slijedi opis čimbenika koji utječu na način tugovanja djece, a koji se odnose isključivo na njihovu osobnost.

Dijete na smrt bliske osobe reagira ovisno o svojoj razvojnoj dobi o čemu je bilo detaljnije rečeno u prethodnim poglavljima. Kada je riječ o usporedbi tugovanja djece i odraslih, posebno je teško razlučiti odnos između dobi i tugovanja. S jedne se strane smatra da tugovanje lakše podnose djeca jer ona još uvijek u potpunosti ne razumiju što se dogodilo, a zbog nedovoljno razvijenog iskustva ne mogu predvidjeti sve posljedice gubitka. Osim toga, upravo zbog toga što su još uvijek djeca, njima će odrasli zasigurno pružiti podršku. S druge strane, smatra se da je djeci teže upravo zbog toga što često ne razumiju što se dogodilo, ali osjećaju bol i patnju koje ih zbunjuju i plaše. Teškoće im stvara i to što do trenutka suočavanja sa smrću bliske osobe nikad nisu bila pripremljena na posljedice gubitka. Djeci je teže i zbog toga što im odrasli često nisu u stanju pružiti podršku jer i sami tuguju (Arambašić, 2008: 251). Dob djece najviše je povezana sa stupnjem njihovog mišljenja koje je na konkretnoj razini. Djeca posjeduju malo životnog iskustva pa prilikom suočavanja sa smrću mogu naići na ponašanja i izražavanje emocija koje su njima potpuna nepoznanica. Stoga je i životno iskustvo jedan od čimbenika koji može utjecati na proces tugovanja u djece.

U procesu tugovanja uočavaju se i spolne razlike. Iako o tome ne postoji mnogo literature, postojeći podatci pokazuju da su djevojčice otvorenije u pokazivanju reakcija na gubitak, ali i da imaju veću socijalnu podršku od dječaka (Arambašić, 2008: 288-289). Način na koji se odrasli odnose prema smrti također može otežati proces tugovanja u djece. Ako odrasli ne pripreme djecu na smrt njima bliske osobe, ako im ne objasne sve vezano uz smrt, a u skladu s njihovim godinama, ako zataškavaju činjenice vezane uz smrt ili ako jednostavno odbijaju govoriti o njima, sve to može utjecati na stvaranje problema kod djece i otežati im ionako tešku situaciju.

Osim svih navedenih, bitni su i čimbenici koji se odnose na pružanje društvene podrške djeci. Naime, nakon gubitka bliske osobe, djetetu je izuzetno bitna podrška okoline te osjećaj da se nalazi u stabilnom i sigurnom okruženju. Okolinu ne treba činiti puno ljudi, već je bitno da dijete dobije potrebnu emocionalnu podršku te da mu odrasli, u koje ima povjerenja i koji će odgovarati na sva njegova pitanja, pomognu suočiti se s onim što se dogodilo. Djetetu je nakon smrti bliske osobe važno da se njegove primarne potrebe i

nadalje stabilno zadovoljavaju. Problem se javlja ako ne postoji odrasla osoba koja može to ostvarivati. U tom je slučaju moguća pojava neželjenih reakcija tugovanja u djeteta.

Dječja sklonost maštanju također se može negativno odraziti na proces tugovanja. Naime, u nedostatku informacija, dijete može osmisliti vlastitu priču vezanu uz smrt koja pretpostavlja pogrešna shvaćanja. Takva se priča može dugo zadržati u djetetovim mislima i time mu otežati tugovanje. Nadalje, na djetetovo tugovanje utječu i njegova ranija iskustva sa smrću. Da bi se razumjelo kako će dijete tugovati, potrebno je znati je li ono već doživjelo gubitke i kako se s njima nosilo jer prijašnja bolna iskustva koja nisu bila prorađena na pravilan način mogu utjecati na otežano tugovanje u djeteta kad se ono ponovno suoči sa sličnim iskustvom (Dyregrov, 2001: 68-70).

Iz navedenoga se uočava da postoje raznovrsni čimbenici koji utječu na dužinu i intenzitet procesa tugovanja djece. Ipak, kako navodi Arambašić, a citirajući Parkesa, „ne možemo očekivati da ćemo moći otkriti glavne činitelje koji su važni za ishod *svakog* procesa tugovanja, ali vjerujem da možemo naučiti nešto o činiteljima koji imaju *određenu* ulogu u *većini* slučajeva i *najveću* ulogu u *nekim* slučajevima“ (2008: 257). Kada se nauči ponešto o takvim čimbenicima, dobiva se mogućnost jasnijeg razumijevanja procesa tugovanja djece. Razumijevanjem dječjeg tugovanja, dobiva se mogućnost za pružanje prikladne podrške djetetu koje tuguje. Posljednji se dio rada bavi upravo tematikom pružanja podrške tugujućem djetetu.

13. PRUŽANJE PODRŠKE DJETETU U TUGOVANJU

13.1. Pružanje podrške u obitelji

„Tugovanje je intimni proces i ono se najprirodnije odvija u obitelji. I dijete i odrasli to trebaju“ (Profaca i Puhovski, 2007: 19). Obitelj je temeljna jedinica u kojoj se ostvaruju sigurnost, ljubav i podrška te se zadovoljavaju potrebe svih njezinih članova. Prethodni citat ističe obitelj kao čimbenik koji čini temelj u suočavanju odraslih i djece s gubitkom i smrću. Kada se dogodi promjena okolnosti u kojoj obitelj živi, kao što je gubitak ili promjena u ponašanju jednog člana obitelji, to može dovesti do promjene načina na koji funkcionira cijeli obiteljski sistem (Pregrad, 1996: 187). Za očuvanje što stabilnije obiteljske ravnoteže, potrebno je da članovi obitelji jedni drugima pružaju potrebnu pomoć. Djeca koja su doživjela gubitak voljene osobe ne mogu sama prolaziti kroz proces tugovanja, već im je potrebna pomoć i podrška odraslih. Osim toga, odrasli moraju omogućiti djeci zadovoljavanje svih njihovih potreba.

Kako bi se djeci pružila djelotvorna podrška, nužno je poznavati potrebe tugujućeg djeteta jer se upravo na temelju njih određuje vrsta podrške pomoću koje se te potrebe zadovoljavaju. Djeci je najprije potreban osjećaj sigurnosti. Ona su svjesna da egzistencijalno ovise o odraslima, i to najprije o roditeljima, a gubitkom bliske odrasle osobe mogu se početi osjećati ugroženima. Budući da se često događa da i roditelji tuguju zbog gubitka, bitno je da skrb o tugujućem djetetu preuzme netko od članova uže obitelji ili netko u koga dijete ima povjerenje. Pritom treba djeci objasniti da se njihovi roditelji samo privremeno ne mogu brinuti za njih jer i sami tuguju, ali da će se to uskoro promijeniti (Arambašić, 2008: 405-406). Dijete koje tuguje smatra članove svoje obitelji, a ponajprije roditelje ili primarne skrbnike, najvažnijom podrškom, a njihova pažnja im je izuzetno važna. Upravo to misli Dyregrov kada govori da „u slučaju smrti djeca predstavljaju najbesspomoćniju i najpasivniju dobnu skupinu, a održavanje njihove ravnoteže najviše ovisi o pomoći odraslih“ (2001: 58).

Dijete će tugovati otprilike onako kako tuguju njemu značajne odrasle osobe. Odnosno, dijete tuguje prema modelu osoba kojima je privrženo. Ako odrasli prihvaćaju svoje emocije i misli tijekom perioda tugovanja, to će činiti i djeca. Ako odrasli ne skrivaju svoju tugu, neće je skrivati ni djeca. Ako se odrasli prisjećaju i otvoreno razgovaraju o preminuloj osobi, djeca će to također činiti. Uz potporu takvog modela, dijete će se puno lakše nositi s gubitkom (Buljan Flander i Karlović, 2004: 195). S druge strane, vrlo je vjerojatno da odrasli koji se ne mogu nositi s vlastitom tugom neće biti dovoljno dobra podrška djeci koja također tuguju. Kad odrasli ne mogu ili ne žele djetetu pružiti pomoć, ono ostaje prepušteno samo sebi, ostaje u usamljenosti sa svojom tugom (Oehlberg, 2008: 27). Istraživanja pokazuju da se na gubitak lakše prilagođavaju ona djeca koja žive u obiteljima među čijim članovima postoji dobra povezanost i uspješna međusobna komunikacija, gdje se bez poteškoća razgovara o gubitku, a sam gubitak nije prouzrokovao pretjerane životne promjene. U dobro integriranim obiteljima članovi pružaju jedni drugima pomoć u suočavanju s gubitkom i potiču izražavanje osjećaja. Veće poteškoće imaju djeca čiji su članovi obitelji depresivni nakon gubitka, rijetko spominju ili čak zabranjuju razgovor o preminuloj osobi, a sam gubitak je izazvao velike materijalne i druge probleme. Obitelji koje potiskuju izražavanje svojih osjećaja mogu svojim pojedinim članovima onemogućiti uspješan završetak tugovanja (Arambašić, 2008: 285).

13.1.1. Briga o djeci koja tuguju

Kada je potrebno dijete obavijestiti o smrti njemu bliske osobe, najbolje bi bilo da to učini jedan od roditelja. Ako oni nisu u mogućnosti razgovarati s djetetom, to bi svakako trebala učiniti osoba koja je emocionalno najbliža djetetu, koju dijete najviše voli i u koju ima povjerenja jer djeca lakše prihvaćaju informacije o smrti ako ih čuju od osoba s kojima imaju ostvarenu sigurnu privrženost. Odrasli često govore djetetu da je ono premalo da bi nešto shvatilo, ali to nije istina. Isto tako, od djece se često skrivaju određene informacije jer se odrasli boje da djeca takve informacije neće moći podnijeti, da ih neće razumjeti ili da će ih previše uznemiriti. Odrasli se varaju oko toga koliko su djeca zapravo sposobna

shvatiti činjenice i podnijeti negativna iskustva. Dječje se sposobnosti često podcjenjuju, iako svako dijete može shvatiti ono što mu odrasli govore, samo pod uvjetom da odrasli prilagode razgovor u skladu s djetetovom dobi. Bitno je da se djetetu vijest izravno iznese, da se ne odgađa obavijestiti ih o nastalom događaju te da sve navedene činjenice o uzrocima i okolnostima smrti budu točne (Profaca i Puhovski, 2007: 20). Odrasli trebaju s djecom komunicirati otvoreno i iskreno jer „ako nema otvorene i iskrene komunikacije, djeca traže vlastite odgovore na pitanja koja su često izvan dosega njihova razumijevanja“ (Worden, 2005: 154). Upravo zbog toga djeca mogu pogrešno percipirati smrt ili mogu u mašti stvoriti moguću situaciju zbog koje će se bojati ili će biti zbunjena. Odrasli koji skrbe o djeci trebali bi spriječiti da se to dogodi konkretnim iznošenjem činjenica vezanih uz smrt ili ako to nisu ostvarili, onda bi trebali pravovremeno reagirati kada uoče da djeca stvaraju pogrešnu percepciju o smrti. Osim toga, prenošenjem točnih činjenica ne dolazi se u iskušenje da dijete pojedine detalje sazna iz svoje okoline ili da sazna kako mu odrasli nisu rekli potpunu istinu. Ako se to dogodi, dijete će izgubiti povjerenje u roditelje ili voljene odrasle osobe (Dyregrov, 2001: 93).

Odrasli trebaju biti spremni na reakcije djeteta odmah nakon primitka tužne vijesti. Zbog toga bi bilo poželjno razgovarati s djetetom u primjerenom okruženju i biti spreman nakon razgovora provesti neko vrijeme s djetetom. Ako dijete jako plače, ne bi ga smjelo pokušavati zaustaviti u tome, već ga zagrliti i dopustiti mu da bude tužan. U razgovoru s mlađom djecom potrebno je izbjegavati upotrebu eufemizama kao što su primjerice spavanje, putovanje, odlazak na nebo i slično jer tako mogu postati zbunjena ili se mogu prestrašiti (Dyregrov, 2001: 78-79).

Roditelji često ne znaju u kojoj je mjeri njihovo dijete razumjelo nastalu situaciju i to da je njihova voljena osoba umrla. Djeca su vrlo znatiželjna, a uz to su često zbunjena i nesigurna zbog smrti bliske osobe pa odraslima postavljaju mnoštvo pitanja vezanih uz smrt. Odrasli trebaju strpljivo i dosljedno odgovarati na sva pitanja koja djeca postavljaju. To im može biti iscrpljujuće, ali je potrebno shvatiti da dijete nema dovoljno razvijen misaoni aparat pa ne može u potpunosti obraditi sve dobivene informacije. Dijete neprekidno postavlja pitanja, a dobivenim odgovorima nastoji potvrditi ono što je već čulo

od odraslih. Ako se iste informacije više puta ponavljaju i odrasli ne mijenjaju tijekom priče, djeca se osjećaju sigurnijima. Dobivanjem zadovoljavajućih odgovora, dijete se nastoji boriti s vlastitim osjećajima (Arambašić, 2008: 411). Ipak, samo objašnjenje fenomena smrti ne znači da će ga dijete i razumjeti jer na razumijevanje smrti utječe više elemenata, a ponajprije stupanj kognitivnog razvoja djeteta.

Između treće i šeste godine života djeca vjeruju u magiju i smatraju da svojim mislima, osjećajima i postupcima mogu izazvati nečiju smrt. Zbog toga im može biti jako teško te strahuju reći odraslima da se smatraju krivima za smrt. Kako bi se djecu razuvjerilo takvog mišljenja, potrebno je s njima često i puno razgovarati. Djeca koja se suočavaju s gubitkom moraju znati da ona nisu kriva za nečiju smrt (Worden, 2005: 162). Osim toga, djeca trebaju znati da ni ona, ni odrasli, a ni preminula osoba nisu mogli spriječiti smrt. Takvo saznanje može zbuniti djecu koja odrasle doživljavaju kao svemoćne.

Ponekad djeca nakon dobivanja informacija o smrti nastavljaju sa svojim uobičajenim dnevnim aktivnostima. Ako odrasli žele pružiti djelotvornu podršku tugujućoj djeci, trebaju poticati dijete da nastavi sa svojim uobičajenim dnevnim rasporedom jer se time pokazuje djetetu da, usprkos kaosu nastalom zbog smrti voljene osobe, i nadalje postoje stvari koje se odvijaju u uobičajenom toku (Arambašić, 2008: 409-411). Djeca trebaju nastaviti sa svojim svakodnevnim aktivnostima i držati se svoje dnevne rutine jer će tako najbolje napredovati kroz proces tugovanja. To se odnosi na vrijeme za obroke i za odlazak na spavanje, na odlazak u vrtić ili školu, na pisanje domaće zadaće ili na slobodno vrijeme za igru (Worden, 2005: 162).

Neka djeca koja se suočavaju s gubitkom žele stvoriti trajnu uspomenu na umrlu osobu pa im odrasli mogu svoju pažnju iskazati davanjem poklona. Takav poklon treba sadržavati neku svrhu, odnosno ne smije se mjeriti s, primjerice, rođendanskim poklonima kakve očekuju sva djeca. Kako bi se dijete što lakše nosilo s tugom, odrasli im mogu pokloniti dnevnik ili spomenar u koje će zapisivati svoje misli, diktafon na koji će snimati svoje osjećaje ili knjigu koja daje nadu tugujućem djetetu. Djetetu se mogu pokloniti likovna mapa i pastele za crtanje, jastuk ili vreća za udaranje na kojima može izraziti ljutnju,

plišana igračka koju može grliti, uokvirena fotografija voljene osobe koja je umrla ili kutija za čuvanje uspomena. Nije nužno da pokloni budu materijalni, a možda će upravo simbolične stvari pomoći djetetu koje tuguje. Tako odrasli mogu dijete upisati na željeni tečaj neke sportske aktivnosti, mogu omogućiti djetetu da provede dan na mjestu i s osobom po izboru ili im mogu pomoći u sadnji biljaka koje će predstavljati uspomenu na preminulu osobu (Profaca i Puhovski, 2007: 27-28).

13.1.2. Nedjelotvorno postupanje odraslih prema tugujućoj djeci

Odrasli često pribjegavaju stvarima koje nisu djelotvorne, a za koje im se čini da će pomoći tugujućem djetetu. Tako mogu zaokupiti dijete nekim stvarima samo kako bi ono zaboravilo na gubitak. Međutim, kako je to nemoguće očekivati od odraslih, tako je i s djecom. Isto tako, odrasli su pogrešnog mišljenja kada smatraju da će dijete zaštititi od boli i tuge tako što neće spominjati preminulu osobu. Takvim stavom rade korist samo sebi, a djetetu rade štetu. Nadaju se da će izbjegavanjem teme smrti dijete uspjeti zaboraviti što se dogodilo. I kada se zaista dogodi da dijete više ne zapitkuje i ne spominje preminulu osobu, to se nije dogodilo jer je dijete zaboravilo, nego jer je postalo svjesno da odrasli ne žele da se preminuli spominje. Nespominjanjem umrle osobe dijete nastoji zadovoljiti potrebe odraslih. Time se zanemaruje izražavanje emocija koje dijete počinje čvrsto skupljati u sebi (Buljan Flander i Karlović, 2004: 197). Djeca, isto kao i odrasli, žele razgovarati i prisjećati se umrle osobe, a to im je potrebno omogućiti. Iako je odraslima teško vidjeti djecu koja tuguju, trebali bi biti svjesni da je dijete tužno bez obzira na to razgovarali oni o tome ili ne. Ako ne razgovaraju, dijete ostaje prepušteno da se samo nosi sa svojom tugom. Ako pak razgovaraju, odrasli na jasan način pokazuju djetetu da mu pružaju punu podršku kroz proces tugovanja (Profaca i Puhovski, 2007: 5). Isto tako, djetetu se ne smije govoriti da ne plače i da ne bude tužno jer tada ono vjeruje da se njegovi osjećaji zanemaruju i poriču te da nije prikladno plakati. Na taj se način djetetu sprečava tugovanje. Djetetu je potrebno dopustiti da pokaže svoje osjećaje te ga se ne smije požurivati u procesu tugovanja (Profaca i Puhovski, 2007: 21).

Osim što roditelji ponekad potiču djecu da ne plaču, često i sami prakticiraju skrivanje ili zadržavanje vlastitih osjećaja pred djecom. Boje se svoje osjećaje pokazivati pred djecom kako se i ona podsjećanjem na gubitak ne bi rastužila pa čekaju trenutak kada će biti sami kako bi mogli plakati. Odrasli smatraju da će ovakvim ponašanjem olakšati tugovanje djetetu jer će im time pokazati koliko su jaki i kako im mogu pružiti potrebnu podršku. Ipak, ovakvim se ponašanjem djeci ne pomaže, već takvo ponašanje može sa sobom nositi negativne posljedice. Naime, to je ponašanje koje djeci šalje poruku da je tugovanje nešto što treba prikrivati pa i djeca počinju svoje emocije držati u sebi (Arambašić, 2008: 413). Ponekad, kada odrasli skrivaju emocije, djeca mogu pomisliti kako su već zaboravili preminulu osobu. Tada mogu smatrati da je i njima vrijeme da zaborave i prestanu tugovati, a kako često nisu to u stanju učiniti, djeca moraju skrivati svoju tugu (Dyregrov, 2001: 98). Bez obzira na to kako se odrasli ponašali, dijete ne zaboravlja ono što se dogodilo, a zaplakati pred djetetom je u redu jer mu se time pokazuje da i samo može na taj način pokazivati svoje osjećaje te da nije jedino koje se suočava s tugom (Profaca i Puhovski, 2007: 6). Zato odrasli ne bi trebali suzdržavati suze pred djetetom. Dijete smije vidjeti da su i odrasli tužni i da zato plaču. Isto tako, potrebno je da dijete vidi da nakon suza i tuge osoba može ponovno imati osmijeh na licu i biti sretna, da se mogu ponovno zajedno veseliti i igrati iako su uslijed procesa tugovanja (Buljan Flander i Karlović, 2004: 198).

13.1.3. Prisustvovanje djece na pogrebnim obredima

Djeca trebaju shvatiti da je gubitak stvaran, trebaju shvatiti što se dogodilo. U tome im može pomoći ako prisustvuju pogrebnim obredima ili odlaze na grob preminule osobe. Pogrebni obredi imaju za ljude važnu ulogu. Mnogi autori navedeno potkrepljuju različitim mišljenjima. Tako Dyregrov navodi da pogrebni obredi „pomažu učiniti nestvarno stvarnim, suprotstavljaju se fantazijama, potiču tugovanje, pružaju priliku za simboličko izražavanje emocija, simboliziraju prijelaz iz života u smrt, omogućavaju da se ljudi oproste od preminulih i potiču izražavanje emocija“ (2001: 80). Istog je mišljenja i Arambašić te navodi da je „pogreb ritual koji tugujućima olakšava prihvaćanje stvarnosti

smrti te im daje određenu strukturu u kaotičnom razdoblju neposredno nakon gubitka“ (2008: 255).

Djeca se često isključuju iz sudjelovanja u pogrebnim obredima jer se odrasli boje da tijekom obreda ne bi počeli nekontrolirano plakati ili da se ne slome jer bi takvim reakcijama mogli utjecati na djecu. Dyregrov navodi da bi djeca zapravo trebala sudjelovati u pogrebnim obredima te da bi trebala vidjeti pokojnika. Time bi stvorili temelj za vlastito tugovanje. Međutim, djecu treba dobro pripremiti za sudjelovanje u svečanostima pokopa. Potrebno im je dati opis svega što će se događati na obredu. Primjerice, potrebno im je detaljno opisati kako izgleda te kako će i čime biti ukrašena prostorija u kojoj će se nalaziti pokojnik i oni koji tuguju za njim. Djeci bi trebalo objasniti kakav će biti lijes, kako će izgledati pokojnik, kako će ležati i što će imati obučeno te kojim će se redosljedom odvijati obred. Ovakvom pripremom dijete će najprije samo moći zamisliti što ga čeka prilikom obreda pa mu prisutnost na obredu može biti manje stresna. Bilo bi poželjno kada bi dijete na pogreb vodila osoba u koju ono ima povjerenje. Djeci treba objasniti i moguće emocionalne reakcije koje će pokazivati odrasli. To su reakcije koje djeca možda nikada nisu upoznala kod odraslih pa bi ih one mogle lako uplašiti. Potrebno je naglasiti djeci da tijekom obreda i sami mogu postati tužni ili tjeskobni, ali da su takve reakcije uobičajene za sve ljude. Djeca školske dobi, koja sama izraze takvu želju, mogu se uključiti u organiziranje obreda. Primjerice, mogu odabrati odjeću koju će nositi njihova voljena preminula osoba ili koja će glazba pratiti obred.

Djeca predškolske i rane školske dobi razmišljaju vrlo konkretno pa im je potrebno pružiti priliku da se konkretno oproste od preminule osobe i da konkretno izraze svoju tugu. Tako ih se može potaknuti da preminuloj osobi napišu pismo, naslikaju crtež, donesu cvijet ili igračku ili da kažu umrloj osobi ono što joj možda nisu stigli reći. Sve su to načini na koje se djeca mogu oprostiti od umrle osobe. Ako dijete želi dotaknuti pokojnika, za to mu se može dati dopuštenje jer to nije opasno, a može djetetu olakšati shvaćanje stvarnosti smrti. Dyregrov smatra da bi svima, kako odraslima pa tako i djeci, trebalo biti dopušteno vidjeti tijelo pokojnika, osim ako ono nije vrlo unakaženo. Takvim činom, pogotovo djeca, ne bi maštala o tome kako je izgledalo tijelo njihove voljene osobe, već bi se lakše nosila s

jednom konkretnom slikom pokojnika. Nakon obreda djetetu treba pružiti priliku da iznese svoje dojmove i da s odraslom osobom razgovara o novim stečenim iskustvima. Najvažnije od svega jest da dijete shvati i razumije svoje dojmove (Dyregrov, 2001: 80-90).

Iskustva su pokazala da se djeca bolje nose sa smrću kada im je dopušteno sudjelovati na pogrebnom obredu. Osim toga, dopuštanje da djeca sudjeluju u obredu može za roditelje predstavljati mogućnost da s djetetom podijele svoja duhovna i religijska uvjerenja (Bujišić, 2005: 48). Međutim, bitno je naglasiti da se dijete nikada ne smije prisiljavati da sudjeluje na pogrebnim obredima. S djetetom treba razgovarati o protokolu obreda i dati mu do znanja sve što će se na obredu događati. Ako nakon svrhovitog razgovora dijete i dalje ne želi sudjelovati na obredu, odrasli trebaju takvu odluku poštivati (Dyregrov, 2001: 87).

U situaciji gubitka bliske osobe, djeca se žele osjećati važnima i uključenima. Iako je već bilo rečeno da roditelji, zato jer i sami tuguju, ponekad nisu u mogućnosti brinuti za svoju djecu, ona se ne bi trebala isključivati iz zbivanja nakon smrti bliske osobe. Isključivanjem se mogu početi osjećati emocionalno udaljenima od svojih roditelja i ostalih odraslih (Arambašić, 2008: 408). Djeci treba vremena da prihvate smrt voljene osobe, a odrasli im trebaju to omogućiti. Upravo zbog toga jer djeca na drugačiji način percipiraju i doživljavaju smrt, a što je vezano sa stupnjem njihovog razvoja i stupnjevitim poimanjem smrti, odrasli trebaju biti strpljivi prilikom djetetovog suočavanja s gubitkom.

13.2. Pružanje stručne pomoći

Gubitak nema jednako značenje za svakog člana obitelji. Svaki član obitelji reagira drugačije, tuguje u različitom periodu, pokazuje različite emocije i traži drugačiji oblik podrške od ostalih članova. Zbog ovakvih je raznovrsnosti unutar obitelji potrebno mnogo međusobne tolerancije, osjetljivosti prema osobnim razlikama drugih članova te prostora za pojedinačno, ali i zajedničko tugovanje. Sve se navedeno može, naročito u trenutcima krize, dovesti u nepovoljan položaj. Tome može posebice doprinijeti nerazumijevanje odraslih

prema potrebama tugujućeg djeteta ili nemogućnost odraslih da pomognu djetetu koje tuguje. Kada roditelji, skrbnici ili članovi najuže obitelji ne mogu pomoći tugujućem djetetu, potrebno je potražiti pomoć izvana, odnosno stručnu pomoć (Pregrad, 1996: 188). Takvu pomoć mogu pružiti psiholog, psihijatar, liječnik, socijalni radnik ili pedagog. Njihova se pomoć traži onda kada je tugovanje kod djeteta prekinuto, kada je otežano ili je izostalo. Do takvih oblika tugovanja može doći zbog neprimjerenog modela tugovanja u obitelji, zbog snažnog osjećaja straha za preživjele članove obitelji, zbog požurivanja na povratak u *normalan* život te zbog osobitosti djeteta i članova obitelji (Profaca, 1996: 205). Rana pomoć stručnjaka smanjuje vjerojatnost kroničnog ili odgođenog tugovanja djeteta, ali i mogućnost pojave posttraumatskih stresnih reakcija. Profesionalna se pomoć preporuča u slučajevima kada je dijete nekoga izgubilo ubojstvom ili samoubojstvom, kada je dijete bilo svjedokom smrti te kada je dijete odgovorno za smrt ili je bilo odgovorno za preminulu osobu. Osim toga, stručnjacima se potrebno obratiti u situacijama kada dijete pretjerano iskazuje bilo koju reakciju tugovanja ili kada se pojave značajne promjene u djetetovoj osobnosti.

Kada se dijete suoči s gubitkom, a taj se gubitak ne proradi na odgovarajući način, mogu se, i to tek u kasnijem životu, kod osobe javiti psihološki problemi. Osim toga, gubitak koji ostaje neprorađen može stagnirati razvoj djetetove ličnosti. Stoga rana intervencija i ubrzano pružanje stručne pomoći može pomoći djetetu u shvaćanju vlastitih misli i osjećaja te u nošenju s tugom. Na žalost, događa se da roditelji, nastavnici ili drugi odrasli predugo odgađaju traženje stručne pomoći, ili zato jer smatraju da će se problemi riješiti sami od sebe, ili zato jer ne uočavaju postojanje problema (Dyregrov, 2001: 144-146).

Postoje različite intervencije koje se poduzimaju kako bi se ljudima olakšalo tugovanje. Takve intervencije polaze od dijeljenja empatije, iznošenja riječi ohrabrenja i podržavajuće komunikacije s tugujućom osobom pa sve do psihoterapijskih tretmana. U pružanju stručne pomoći tugujućoj osobi izdvajaju se elementi koji čine uvjet humanog provođenja procesa podrške. To su otvorena i ohrabrujuća atmosfera u kojoj se osoba osjeća sigurnom i zaštićenom, orijentacija na simptome tugovanja te otvorena i jasna usredotočenost na traumatske činjenice koja omogućava osobi da govori o svemu. Tugujućoj osobi treba

dopustiti izražavanje različitih emocionalnih reakcija, potrebno je razgovarati o umrljoj osobi i obliku privrženosti koju je tugujuća osoba ostvarila s preminulom te razgovarati o promjenama okolnosti do kojih može doći nakon gubitka. Tijekom pružanja stručne pomoći mora postojati svjesnost o mogućim osjećajima krivice i samooptuživanju tugujućega. Treba se usmjeriti na neobjašnjive misli, fantazije, mentalne slike i snove koji se tugujućoj osobi javljaju te joj pružiti dovoljno strpljenja za sve njezine potrebe (Subotić, 1996: 193-194).

Prilikom tretmana pružanja stručne pomoći djetetu je centralna osoba. U ovakvom je obliku podrške važna fleksibilnost, mogućnost prilagođavanja djetetu te pristup u kojem će djetete prepoznati da mu je stručna osoba uvijek dostupna. Da bi se ostvarilo to da djetete razgovara o svojim mislima i osjećajima sa stručnom osobom, potrebno je izgraditi odnos povjerenja, sigurnosti i otvorenosti. Ponekad je djetetu potrebno vremena da se otvori i razgovara o sebi i gubitku. Kada djetete ne može govoriti o gubitku, mogu mu se ponuditi neki od prikladnijih oblika komuniciranja (Profaca, 1996: 205-206). U pružanju stručne pomoći to je najčešće igra. Kako navodi Oehlberg, „kao što dječje izražavanje tuge i nemoći naginje simboli, tome naginju i strategije oporavka. Umjetničko izražavanje, pokret i igra postaju simbolički jezik rješavanja djetetova problema uzrokovanog gubitkom“ (2008: 30). Igru djeca svoj unutarnji svijet, svoje osjećaje, želje ili traume projiciraju na igračke ili uloge koje igraju. Time simbolički pokazuju svoja iskustva te nastoje razumjeti osjećaje koji su im se sada javili prvi put. Osim toga, igra pomaže djeci da traumatični događaj i negativno iskustvo sagledaju i iz druge, a ne samo iz vlastite perspektive. Djeci se kroz igru pruža mogućnost da pokazivanjem različitih reakcija izraze svoje osjećaje i misli vezane uz gubitak bliske osobe. Stručna osoba takvo djetetovo ponašanje može analizirati i otkriti koji su to osjećaji koje djetete ima, a koje mu je teško izraziti riječima. To posebice vrijedi za mlađu djecu. Za njih je spontana igra najbolji način na koji se mogu izraziti jer djeca još uvijek nemaju dovoljno razvijene jezične vještine kojima bi mogla izreći kako se osjećaju ili koje potrebe imaju (Oehlberg, 2008: 39). Starija djeca mogu postati smirenija i lakše se nose s gubitkom ako tijekom igre u mašti ponište događaj smrti ili izmijene tijek nesretnog

dogadaja. Ipak, kod njih se više uočava važnost izražavanja riječima (Dyregrov, 2001: 147).

U pružanju podrške tugujućem djetetu mogu se koristiti različite vrste umjetnosti. Postoje četiri prednosti korištenja umjetnosti u procesu tugovanja. Prvo, bilo koja vrsta umjetnosti pomaže u poticanju izražavanja osjećaja. Zatim, umjetnošću se mogu utvrditi konflikti kojih tugujući možda nije uvijek svjestan. Treće, osobi se kroz umjetnost dodatno osvještava ono što je izgubila. I posljednje, umjetnošću se može utvrditi koliko je osoba napredovala u procesu tugovanja (Worden, 2005: 68). Osim već opisane metode igre, korisno može biti i crtanje jer se na taj način dijete potiče da crtežom pokaže trenutne osjećaje, ali i iskustva koja je proživjelo s voljenom osobom. Gledanje fotografija osobito je korisno za mlađu djecu koja se određenih događaja ne mogu prisjetiti. Pisanje pisma, poezije, dnevnika, spomenara ili priče prikladno je za stariju djecu jer na taj način mogu izraziti svoje misli i emocije. Gluma pomaže i mlađoj i starijoj djeci u izražavanju emocija u obliku zamišljenog lika. Prikladna je za djecu kojoj je teško verbalno se izražavati (Profaca, 1996: 207). Tugujuće dijete može se potaknuti da odglumi različite situacije te da igranjem uloga pokaže kako se osjeća zbog gubitka bliske osobe. Prilikom pružanja pomoći tugujućoj djeci može se koristiti i glazba koja potiče stvaranje osjećaja koji se mogu prenijeti na papir u obliku pisma ili crteža (Worden, 2005: 69).

U pružanju podrške tugujućoj djeci mogu se koristiti razne metode i tehnike. Svi navedeni oblici izražavanja mogu se provoditi i u vrtiću i školi, a mogu ih koristiti roditelji, odgajatelji, nastavnici ili stručnjaci. Uvijek kada je to moguće i kada situacija dopušta, potrebno je podržati djetetov izbor metoda i tehnika. One se ne bi trebale upotrebljavati s djecom ako se odrasli prije toga nisu sami uvjerali u njihovu korisnost. Ne bi bilo poželjno da se odrasli u tako teškoj situaciji kao što je gubitak zajedno s tugujućom djecom upuštaju u nepoznate situacije. Osim toga, nakon svake primijenjene metode potrebno je o tome porazgovarati s djetetom. To je način da se dobije povratna informacija o tome koje su prednosti, a koji nedostaci određenih metoda i tehnika. Učinak takvih oblika izražavanja uvijek može koristiti djetetu, samo je bitno da odrasli razumiju što se događa i da takve oblike izražavanje provode na ispravan način (Arambašić, 2008: 421).

13.3. Pružanje podrške u vrtiću i školi

Dijete koje ide u vrtić ili školu ima mogućnost ostati orijentirano na budućnost te održavati kontinuitet svojih aktivnosti. U tome može biti osobito uspješno ako ima dobru podršku odgajatelja, nastavnika, prijatelja i vršnjaka. Kritičan korak u procesu oporavka može označavati ponovna integracija u vrtić ili razred onog djeteta koje je doživjelo traumu. Kako bi integracija bila što uspješnija, u vrtićkoj skupini ili razredu može se organizirati grupna podrška djetetu (Profaca, 1996: 204). U ovom će poglavlju biti prikazano kako odgajatelji i nastavnici svojim djelovanjem i suradnjom s roditeljima mogu pomoći tugujućem djetetu, kako se prijatelji i vršnjaci tugujućeg djeteta mogu pripremati za pružanje podrške te koji se koraci poduzimaju u slučaju kada tuguje više djece.

13.3.1. Odnos odgajatelja i nastavnika prema tugujućem djetetu

Odgajatelj ili nastavnik osoba je koja povezuje odgojno-obrazovnu ustanovu i obitelj pa na različite načine mogu pomoći djetetu. Oni imaju važnu ulogu kada se dijete koje pohađa njihov vrtić ili školu suočava sa smrću. Bitno je da odgajatelji i nastavnici budu dovoljno educirani kako bi znali pomoći djeci. Oni dobro poznaju djecu, njihovu osobnost, navike i način nošenja s poteškoćama. Osim toga, djeca vjeruju svojim odgajateljima i nastavnicima i zasigurno u njima traže podršku (Dyregrov, 2001: 110). Međutim, za odgajatelje i nastavnike pružanje podrške nije lagan zadatak. Kako bi u tom zadatku bili što uspješniji, preporuča se da se posavjetuju s psihologom, pedagogom ili iskusnijim kolegama u svojoj ustanovi (Profaca i Puhovski, 2007: 33). Dyregrov navodi da je u svakoj odgojno-obrazovnoj ustanovi potrebno provoditi edukaciju o suočavanju sa smrću kako bi uvijek postojala spremnost na takav događaj. Bilo bi poželjno da neki od odgajatelja ili nastavnika pohađaju tečaj o suočavanju djece sa smrću jer bi tako u odgojno-obrazovnoj ustanovi postojala skupina koja bi mogla pružiti pomoć svima onima koji su izgubili blisku osobu i koji zbog toga tuguju (Dyregrov, 2001: 112).

Kako bi odgajatelji i nastavnici pružili odgovarajuću podršku tugujućem djetetu, najprije moraju znati koje su uobičajene reakcije djece određene dobi na gubitak. Tek kada su upoznati s takvim reakcijama mogu znati što očekivati od tugujućeg djeteta, ali i od djece koja su u neposrednom kontaktu s tugujućim djetetom. Odgajatelji i nastavnici trebali bi znati tko čini podršku djetetu u obitelji, a tko u odgojno-obrazovnoj ustanovi. Znajući to, tim osobama mogu pružiti potporu i savjetovati ih kako da budu još jača podrška tugujućem djetetu. Svjesnost o tome kakva su djetetova ranija iskustva s gubitcima mogu odgajateljima i nastavnicima pomoći u slučaju da je za dijete potrebno potražiti stručnu pomoć (Profaca i Puhovski, 2007: 29).

Obiteljska je ravnoteža nakon smrti njihovog člana najčešće poremećena pa djetetu važnu ulogu predstavlja održavanje što stabilnijeg okruženja. Stoga bi bilo poželjno da vrtić i škola ostanu nepromijenjeni dijelovi djetetova života. Odgajatelji i nastavnici trebaju djetetu posvetiti dodatnu pažnju jer mu je ona itekako potrebna. Dijete treba podsjećati da je voljeno i da se odrasli brinu o njemu. Odrasle osobe iz djetetova okruženja trebaju razgovarati o nastaloj situaciji i odgovarati na sva djetetova postavljena pitanja, pokazivati mu ljubav i pružati podršku (Bujišić, 2005: 51). Odgajatelji i nastavnici ponekad odbijaju razgovarati s djecom o smrti jer smatraju da će podsjećanje na umrlu osobu u djetetu izazvati tugu i bol. U prethodnim je poglavljima već bilo rečeno da se takvom razgovoru ponekad suprotstavljaju i roditelji. Upravo je to pogrešan pristup kada se nastoji pomoći djetetu koje tuguje.

Međutim, ponekad je odgajatelj ili nastavnik u situaciji da mora obavijestiti dijete o smrtnom slučaju. U takvoj je situaciji najbolje da s djetetom razgovara osoba kojoj dijete najviše vjeruje i s kojom je ostvarilo najbolji odnos. Takva se osoba prije obavještavanja djeteta treba pobrinuti da sazna sve potrebne informacije o smrti. S djetetom treba o smrti razgovarati na primjeren način naglašavajući da svako živo biće umire, da neka žive kraće, a neka dulje. Veliku važnost ima mjesto na kojem će se voditi razgovor. To bi trebalo biti negdje u tišini gdje nitko neće ometati razgovor. Vijest o smrti treba iznijeti izravno i otvoreno, bez odgađanja i okolišanja. Naravno, nakon iznošenja vijesti djetetu treba pružiti onoliko vremena koliko mu je potrebno da proradi dobivenu informaciju. Dijete se ne bi

trebalo ostavljati samo, a ako pristane na utjehu tjelesnim kontaktom, bilo bi poželjno da mu se to i omogući. Nakon nastave potrebno se pobrinuti da dijete sigurno dođe kući (Dyregrov, 2001: 119-120).

13.3.2. Odnos prijatelja i vršnjaka prema tugujućem djetetu

Osim odraslih osoba, tugujućem djetetu prikladnu podršku mogu pružiti i njegovi prijatelji i vršnjaci. To se odnosi na školsku djecu koja su dovoljno kognitivno zrela da ih se može pripremiti za pružanje podrške. Prilikom pripreme, pažnju treba obratiti i na njihove osjećaje jer i oni mogu strahovati da ih ne zadesi ista trauma kao i njihovog tugujućeg prijatelja. Zbog nastalog događaja mogu sami ponovno početi proživljavati gubitke s kojima su se ranije suočili, mogu se osjećati neugodno zbog načina na koji se tugujuće dijete ponaša i reagira ili pak mogu postati ljubomorni na tugujuće dijete zbog velike pažnje koja mu se počinje pridavati. Zato je u pripremi podrške s učenicima potrebno najprije zadovoljiti njihovu znatiželju i potrebu za sigurnošću i pažnjom. Tek kada je to učinjeno, može se krenuti na sljedeći korak koji uključuje pripremu djece da budu podrška svojem tugujućem prijatelju (Starc, 1996: 215). Međutim, u školama još uvijek vlada otpor prema uvođenju sustavnog obrazovanja o smrti. Izbjegava se razgovarati s djecom o smrti zbog stavova da djecu treba zaštititi od boli i tuge jer se oni razvijaju u periodu bezbrižnosti i veselja. Time djeca ostaju zakinuta za sjecanjem iskustva u nečemu što će prije ili kasnije zasigurno doživjeti (Kuterovac, 1992: 69). Ipak, kako navodi Arambašić, posljednjih su se nekoliko godina počele u školama provoditi edukacije o smrti i njezinom utjecaju na djecu (2008: 165). Takve su edukacije korisne jer škola ima vrlo velike mogućnosti da pomogne djeci u suočavanju sa smrću. Može spriječiti ili smanjiti probleme uzrokovane smrću tako da se djecu podučava o smrti, o ritualima koji se provode nakon smrti te o oblicima tugovanja. Učenike se može podučavati o biološkim aspektima smrti, o stopama smrtnosti koje su se mijenjale tijekom povijesti te koje se i danas razlikuju u različitim dijelovima svijeta. Učeći ih o ritualima koji se vežu uz umiranje, smrt i tugovanje u različitim kulturama, djecu se uči razvijanju tolerancije te prihvaćanju drugih. Djecu bi trebalo naučiti

razlikovati emocije te različitost njihova izražavanja. Potrebno ih je upoznati s uobičajenim reakcijama na smrt i pojedinačnim razlikama među njima. Važno je kod djece razvijati empatiju, poticati ih da govore o tome kako se osjećaju i o čemu razmišljaju, ali ih i naučiti da znaju saslušati druge i da tugujućima znaju pružiti podršku (Kuterovac, 1992: 69-70).

Sve članove grupe potrebno je osvijestiti da zajedničkim nastojanjima mogu pomoći tugujućem djetetu. Razred ne može biti uključen u cijeli proces tugovanja jer on dugo traje, ali može imati važnu ulogu u davanju podrške tugujućemu, posebice u prvim danima kada se učenik ponovno vraća u školu (Starc, 1996: 215). Školska se djeca obično najbolje oporavljaju što ranijim ponovnim polaskom u školu. Prvi dan škole nakon odsustva zbog smrtnog slučaja može djetetu biti izuzetno težak i ono ga se boji. Stoga bi roditelji i nastavnici trebali djetetu olakšati ponovni odlazak u školu. Njihovom suradnjom može se djetetu olakšati ponovni dolazak među prijatelje i nastavnike. S nastavnicima je korisno dogovoriti da obavijeste djecu o smrtnom slučaju, da najave kada će tugujuće dijete ponovno krenuti u školu, da objasne djeci zašto njihov prijatelj tuguje i da se djeci, ako je potrebno, kaže kako da se ponašaju prema tugujućem djetetu. Bitno je da učenici budu suosjećajni prema svojem prijatelju kada se ponovno vrati na nastavu (Dyregrov, 2001: 117). I za djecu predškolske dobi ponovni dolazak u vrtić može biti vrlo težak. Važno je da se u vrtićkoj skupini stvore takvi uvjeti u kojima će se dijete osjećati sigurno i prihvaćeno, uvjeti u kojima će dijete biti svjesno da se uvijek može osloniti na odgajatelja kojemu je najviše privrženo i u kojima će moći slobodno izražavati svoje misli i osjećaje. Djetetu je potrebna posebna pažnja prilikom jutarnjeg odvajanja od roditelja, prilikom odlaska na spavanje i u slučaju neočekivanih promjena u grupi kao što je primjerice dolazak novog odgajatelja (Profaca i Puhovski, 2007: 31).

Potrebno je naglasiti da zbog procesa tugovanja kroz koji dijete prolazi, njegov školski uspjeh može početi slabiti. Do toga može doći zato što dijete gubi koncentraciju prilikom učenja ili slabije pamti jer su mu misli često usmjerene na preminulu osobu. Nije nužno da takvo ponašanje nastupi odmah nakon gubitka, već se ono može javiti u bilo kojem trenutku tijekom procesa tugovanja. Nastavnici ponekad nisu svjesni koliko je gubitak utjecao na dijete pa ne shvaćaju da je uzrok negativnog uspjeha u školi zapravo tugovanje.

Nastavnici bi takvo stanje trebali prepoznati i ne kažnjavati tugujuću djecu dodatnim domaćim zadaćama ili dodatnom nastavom (Dyregrov, 2001: 118-119).

13.3.3. Tugovanje djece cijele vrtičke skupine ili razreda

Djeca trebaju tugovati da bi se oporavila, bez obzira na to radi li se o jednom djetetu ili o djeci iz cijele skupine ili razreda. Sve ono što pomaže jednom tugujućem djetetu, pomaže i grupi tugujuće djece. U slučaju kada djeca iz jedne skupine ili razreda izgube svog člana, bilo prijatelja, odgajatelja ili nastavnika, preporuča se s djecom, ali i roditeljima, odgajateljima i nastavnicima, provoditi grupne razgovore. Odrasle osobe koje pružaju podršku tugujućoj djeci moraju biti upoznate s mogućim reakcijama djece na gubitak te prijašnjim iskustvima gubitka svakog pojedinog djeteta. Na neke pojedinosti potrebno je skrenuti posebnu pažnju. Grupi tugujuće djece potrebna je potpora odrasloga koji će obratiti pažnju na svako dijete i sa svakim djetetom provoditi individualne razgovore. Prilikom dogovora oko rituala i sprovoda, potrebno je uključiti cijelu grupu. Onima koji žele sudjelovati i govoriti to treba i dopustiti, a odluku onih koji to ne žele treba poštovati (Profaca i Puhovski, 2007: 34-35).

U slučaju smrti učenika ili nastavnika može se u školi održati komemoracija. Može se organizirati u dvorani u kojoj se mogu okupiti svi učenici i nastavnici. Takvo će okupljanje potaknuti djecu da izraze svoju tugu i da osvijeste stvarnost gubitka. Komemoraciju mogu planirati nastavnici, ravnatelj, svećenik ili učenici. Nakon zajedničke komemoracije, učenici mogu otići u svoje razrede s razrednicima i međusobno porazgovarati o događaju. I u razredu se može obilježiti događaj, a vrlo je važno u takve pripreme uključiti djecu. Učenici mogu prostor ukrasiti crtežima, svijećama, cvijećem ili na neki drugi način simbolički obilježiti smrtni slučaj. Primjerice, mogu posaditi drvo, učiniti nešto za tugujuće roditelje ili djecu, uključiti se u radionice na temu sprečavanja prometnih nesreća, organizirati igre i slično.

Postoje mnoge mogućnosti koje djeca mogu učiniti kako bi se lakše nosili s gubitkom, a uloga odgajatelja i nastavnika je da se takve ideje potiču i usmjeravaju u ispravnom smjeru kako bi djeca različitim simboličkim postupcima mogla izraziti svoje misli, osjećaje i tugu (Dyregrov, 2001: 120-124).

14. ZAKLJUČAK

U ovom se radu govori o dvjema vrlo opširnim temama – o smrti i tugovanju. To su teme o kojima je teško govoriti. U prilog navedenome iznose se dva stajališta. Prvo, o smrti i tugovanju teško je govoriti jer su te teme same po sebi mračne i depresivne. Drugo, o smrti i tugovanju teško je govoriti jer se govoru o njima može pristupiti sa stajališta različitih svjetonazora i perspektiva. Za prvo će stajalište biti izneseni argumenti koji će ga nastojati pobiti. Drugome je stajalištu samo potrebno iznijeti opravdanje.

Smrt i tugovanje ne moraju biti mračne i depresivne teme. Smrt ne mora biti takva ako joj se pristupi kao temi koja nastoji dati uvid u ponašanja i postupke ljudi različitih kultura na temelju kojeg se zatim razvija razumijevanje i prihvaćanje drugog i drugačijeg. Isto je i s tugovanjem. Ako bavljenje tom temom može pomoći osobama koje same nisu u mogućnosti pronaći rješenje i izlaz iz procesa tugovanja, onda se tugovanju ne trebaju pridavati ni mračna ni depresivna značenja, već vedra i optimistična. Upravo je navedeno činilo temelj oblikovanja ovoga rada.

Svaka kultura ima svoja obilježja koja tu kulturu čine posebnom. Takva se obilježja ne smiju procjenjivati ni uspoređivati, ali je zato poželjno o njima promišljati i u njima tražiti smislene odgovore. Prikazom kros-kulturalnih istraživanja antropologa o procesu umiranja i smrti u radu se nastojalo upoznati običaje i shvaćanja pripadnika kultura koje se uvelike razlikuju od zapadne kulture. Rezultat takvog upoznavanja drugih kultura može biti jasnije razumijevanje praksi koje za pripadnike zapadnih društava nisu uobičajene, ali se zbog toga ne osuđuju. Prihvaćanjem praksi drugih kultura u čovjeka se razvija osjetljivost za prihvaćanje drugačijih ideja, stavova, iskustava, vrijednosti, pogleda na svijet i načina života. I stoga tematika smrti ne mora imati negativan predznak.

Kao što je prethodno navedeno, i tugovanju će se nastojati pridati argumenti koji će taj proces osloboditi okova mračnosti. U prilog tome može poslužiti sljedeći citat: „Tugovanje je dragocjeno jer omogućuje prirodno liječenje organizma od gubitka, proradu emocija, prisjećanje na odnos s izgubljenom osobom, a često i razmišljanja o smislu života i redefiniranje onoga što nam je stvarno važno u životu“ (Buljan Flander i Karlović, 2004:

194). Od svih navedenih zadaća tugovanja u navedenome se citatu ne nailazi ni na jedan aspekt tugovanja koji bi imao nepovoljnog utjecaja na bilo koju osobu. Upravo suprotno, ovakva definicija tugovanja naglašava sve prednosti toga procesa. U radu je težnja bila pružiti upravo takav pogled na tugovanje – kao proces u kojemu se svi koji kroz njega prolaze navikavaju na život bez nekoga njima vrijednoga te da to rade uspješno. Naravno, to ne može ostvariti svaka osoba. Zato postoje oblici pružanja podrške tugujućoj osobi. Poznavajući takve oblike pomoći, ali i znajući ih provoditi, nekome možemo proces tugovanja zaista učiniti dragocjenim. Stoga ni tematika tugovanja ne mora imati negativan predznak.

Iznošenje opravdanja stajalištu da se tumačenju smrti i tugovanja može pristupiti s različitih svjetonazora i perspektiva nije zahtjevno kada se ima na umu sveukupnost pristupa, disciplina i područja koja se bave navedenim temama. U ovom je radu ponuđeno nekoliko komparativnih perspektiva pomoću kojih se pokazalo kako su se društva tijekom stoljeća odnosila prema fenomenu smrti, zašto ljudi strahuju od smrti i kako se mogu takvog straha osloboditi, koja su stajališta najvećih svjetskih religija prema umiranju i smrti, kako društva diljem cijeloga svijeta pripremaju posmrtno obrede, koje razlike pridaju pojmovima tuge i tugovanja, kako doživljavaju tugovanje te kako se djeca i odrasli ponašaju tijekom tog perioda, kako se može pružiti podrška onima koji tuguju, a najprije djeci. Dakle, u objašnjenju smrti i tugovanja upotrebljavale su se činjenice iz povijesti, religije, antropologije, psihologije i pedagogije. Premda se navodi da je teško govoriti o smrti i tugovanju zbog različitih svjetonazora i perspektiva koje se njima bave, mnoštvo činjenica koje trenutno posjedujemo o tim temama može nas samo potaknuti da svoje znanje o njima obogatimo daljnjim istraživanjima. Jer problematika i promišljanja o smrti i tugovanju uvijek će biti prisutne i uvijek će iznova zaokupljati čovjekove misli.

15. POPIS LITERATURE

1. Abramovitch, H. (2001.) „Anthropology of Death“, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 3270-3273.
2. Ajduković, M., Kregar Orešković, K., Laklija, M. (2007.) „Teorija privrženosti i suvremeni socijalni rad“, *Ljetopis socijalnog rada*, 14 (1): 59-91.
3. Arambašić, L. (2008.) *Gubitak, tugovanje, podrška*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
4. Arijes, F. (1989.) *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: Od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Edicija Pečat.
5. Badone, E. (2004.) „Death omens in a Breton Memorate“, u: A. Robben (ur.) *Death, Mourning, and Burial: A cross-cultural reader*, Malden: Blackwell, str. 65-70.
6. Bujišić, G. (2005.) *Dijete i kriza: priručnik za odgajatelje, učitelje i roditelje*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
7. Buljan Flander, G., Karlović A. (2004.) *Odgajam li dobro svoje dijete? Savjeti za roditelje*. Zagreb: Marko M. usluge d.o.o.
8. Danforth, L. M. (2004.) „Metaphors of mediation in Greek funeral laments“, u: A. Robben (ur.) *Death, Mourning, and Burial: A cross-cultural reader*, Malden: Blackwell, str. 156-166.
9. Dyregrov, A. (2001.) *Tugovanje u djece: priručnik za odrasle*. Zagreb: Educa.
10. Đurić, M. N. (1959.) *Epikur. Osnovne misli. Poslanica Herodotu. Poslanica Menekeju*. Beograd: Kultura.
11. Haviland, W. A. (2004.) *Kulturna antropologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
12. Hertz, R. (2004.) „A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death“, u: A. Robben (ur.) *Death, Mourning, and Burial: A cross-cultural reader*, Malden: Blackwell, str. 197-211.
13. Hicks, D. (2010.) *Ritual and belief: readings in the anthropology of religion*. United States of America: AltaMira Press.
14. Kusić, A. (1984.) „Smrt. Kulturno-antropološki pregled“, *Bogoslovska smotra*, 53 (4): 256-269.

15. Kuterovac, G. (1992.) „Žalovanje u djece“, u M. Žužul, Z. Raboteg (ur.) *Ratni stres u djece: Suzbijanje, posljedice i liječenje*, Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Uprava za informativno-psihološku djelatnost, str. 57-72.
16. Lacković-Grgin, K. (2000.) *Stres u djece i adolescenata: Izvori, posrednici i učinci*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
17. Lobar, S. L., Youngblut, J. M., Brooten, D. (2006.) „Cross-cultural beliefs, ceremonies, and rituals surrounding death of a loved one“, *Pediatric nursing*, 32 (1): 44-50.
18. Malinowski, B. (1992.) *Magic, science and religion and other essays*. Illinois: Waveland Press, Inc., Long Grove.
19. Markešić, I. (2011.) „Društveno značenje smrti kao jedne od temeljnih sastavnica čovjekova života“, *Bolest i zdravlje u religijama: zbornik radova interdisciplinarnog i interkonfesionalnog simpozija 'Bolest i zdravlje u religijama'*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, str. 79-88.
20. Oehlberg, B. (2008.) *Neka bude bolje. Aktivnosti koje pomažu djeci prebroditi stres i oporaviti se od traume*. Buševac: Ostvarenje d.o.o.
21. Palgi, P., Abramovitch, H. (1984.) „Death: A cross-cultural perspective“, *Annual Review of Anthropology*, 13 (1): 385-417.
22. Pregrad, J. (1996.) „Gubitak i tugovanje u obitelji“, u: J. Pregrad (ur.) *Stres, trauma, oporavak: udžbenik programa „Osnove psihosocijalne traume i oporavka“*, Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, str. 185-188.
23. Profaca, B. (1996.) „Podrška djetetu u tugovanju“, u: J. Pregrad (ur.) *Stres, trauma, oporavak: udžbenik programa „Osnove psihosocijalne traume i oporavka“*, Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, str. 201-207.
24. Profaca, B., Arambašić, L. (2009.) „Traumatski događaji i trauma kod djece i mladih“, *Klinička psihologija*, 2 (1-2): 53-74.
25. Profaca, B., Puhovski, S. (2007.) *Kako pomoći tugujućem djetetu*. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.

26. Robben, A. (2004.) „Death and anthropology: An introduction“, u: A. Robben (ur.) *Death, Mourning, and Burial: A cross-cultural reader*, Malden: Blackwell, str. 1-15.
27. Scheper-Hughes, N. (2004.) „Death without weeping“, u: A. Robben (ur.) *Death, Mourning, and Burial: A cross-cultural reader*, Malden: Blackwell, str. 179-193.
28. Starc, B. (1996.) „Podrška djetetu u tugovanju ojačavanjem njegove okoline“, u: J. Pregrad (ur.) *Stres, trauma, oporavak: udžbenik programa „Osnove psihosocijalne traume i oporavka“*, Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, str. 209-215.
29. Subotić, Z. (1996.) „Podrška u tugovanju“, u: J. Pregrad (ur.) *Stres, trauma, oporavak: udžbenik programa „Osnove psihosocijalne traume i oporavka“*, Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, str. 193-199.
30. Štengl, I. (2011.) „Gubitak i žalovanje. Razumijevanje procesa za usmjerenje pastoralnom djelovanju“, *Služba Božja*, 51 (2): 171-184.
31. Van Gennep, A. (1960.) *The rites of passage: A classic study of cultural celebrations*. Chicago: The University of Chicago Press.
32. Varisco, D. M. (2011.) „The End of Life, The Ends of Life: An Anthropological View“, *Journal of the Islamic Medical Association of North America*, 43(3): 203-207.
33. Worden, J. W. (2005.) *Savjetovanje i terapija u tugovanju: priručnik za stručnjake u području zaštite mentalnog zdravlja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
34. Žižić, I. (2011.) „Žalovanje i obredno slavljenje. Liturgija pred iskustvom žalovanja i traganja za utjehom“, *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 51 (2): 185-204.

Internetske stranice:

1. *An Outline of Different Cultural Beliefs at the Time of Death* (2011.),
<http://lmpcc.org.au/admin/wp-content/uploads/2011/07/Customs-Beliefs-Death-Dying.pdf>
(stranica posjećena: 6. veljače 2017.)
2. *Death Ritual: Anthropological Perspectives Milton Cohen*,
http://www2.sunysuffolk.edu/pecorip/SCCCWEB/ETEXTS/DeathandDying_TEXT/Death%20Ritual.pdf
(stranica posjećena: 9. studenog 2016.)
3. *Grief, Bereavement, and Coping With Loss – Health Professional Version*,
<http://www.getceusnow.com/ceus-loss-grief-bereavement-ceus>
(stranica posjećena: 2. ožujka 2016.)
4. *Grief and Mourning in Cross-Cultural Perspective*,
<http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Grief-and-Mourning-in-Cross-Cultural-Perspective.html>
(stranica posjećena: 2. ožujka 2016.)
5. *Death Without Weeping: Has poverty ravaged mother love in the shantytowns of Brazil?*,
<http://www3.gettysburg.edu/~dperry/Class%20Readings%20Scanned%20Documents/Intro/Scheper-huges.pdf>
(stranica posjećena: 10. ožujka 2016.)